

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE GALİYEVCİLİK¹

PROF. DR. MEHMET AÇA*

19. yüzyılda ortaya çıkan “Cedidizm” ile “usul-i cedit” olarak adlandırılan modern eğitim sisteminin önde gelen ismi İsmail Gaspıralı, Çarlık Rusya’sının Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma siyasetinin² duayeni N. İ. İlminskiy’in en korkulu rüyalarından birisi olmuştur. Gaspıralı, en güzel ifadesini “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” cümlesinde bulan ve Rusya Türklüğünün geleceği için son derece önemli olan fikirlerini bütün Türkler arasında yayabilmek için Osmanlı Türkçesine yakın bir Türkçe ile “Tercüman” adında bir gazete çıkarmıştır. Rus egemenliği altında yaşayan Türklerin birliğini amaçlayan Gaspıralı’ya göre, Rusya Müslümanlarının ortak dili, Arapça ve Farsçadan arınmakta olan Osmanlı Türkçesi olmalıydı. Müslümanların, kültürel yalnızlıklarının nedenini teşkil eden Orta Çağ psikolojisinden sıyrılması ve çağdaş kültürü kabul etmesi gerektiğine dikkat çeken Gaspıralı, Müslüman kadınların özgürleşmesi gerektiğini de savunuyordu.

Bütün bu fikirlerinin yanı sıra, Türkler arasındaki Müslüman kültürünün korunması ve Müslüman okullarında Osmanlı Türkçesinin okutulması gerektiğini savunan Gaspıralı, Hz. Muhammed’in öğretilerinin ve İslam kültürünün dili olan Arapçanın da öğretilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu. Fakat Gaspıralı, dinî ve dünyevî eğitimin İstanbul’dan getirilecek Osmanlı Türkçesiyle yazılmış kitaplar vasıtasıyla yapılması gerektiğini savunup, Arapça ve Farsça yazılmış ders kitaplarının kullanımdan düşürülmesini istemiştir.

* Balıkesir Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

Başını Kırım ve Kazanlı Türk aydınların çektiği “Cedit Hareketi”, Rusya’nın Japonya karşısında aldığı yenilgi ve 1905 Devrimi sonrasında Özbek, Kazak ve Azeri Türkleri arasında da yayılmış; kültürel ve siyasal anlamda ciddi girişimlerin doğmasına vesile olmuş-tur.

Gaspıralı, düşünceleri ve açtığı okullar nedeniyle Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma girişimlerinin öncülerini ciddi anlamda rahatsız etmiştir. Çarlık yönetimi, Gaspıralı’nın bütün Türkleri çağdaşlaştırmak ve birleştirmek anlamına gelen girişimlerinden dolayı, başta İlminskiy olmak üzere, çeşitli misyoner devlet memurları tarafından uyarılmış ve böylece idarî birimlerin çeşitli önlemler alması sağlanmıştır.

Çarlık Rusya’sının Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarını tehdit eden girişimler, sadece İsmail Gaspıralı’nın başını çektiği Kırım ve Kazan merkezli olmamış, özellikle de Çarlık Rusya’sının 1904’te Japonya karşısında aldığı yenilgi ile 1905 Devrimi sonrasında Azerbaycan başta olmak üzere, çeşitli Türk bölgelerinde, Türk ve İslam birliği düşüncelerinin yeniden alevlenmesine neden olmuştur.

Başını Kırım ve Kazanlı Türk aydınların çektiği “Cedit Hareketi”³, Rusya’nın Japonya karşısında aldığı yenilgi ve 1905 Devrimi sonrasında Özbek, Kazak ve Azeri Türkleri arasında da yayılmış; kültürel ve siyasal anlamda ciddi

girişimlerin doğmasına vesile olmuştur. Münevver Kari, Behbudi, Ubeydullah Hoca gibi Türkistanlı aydınların başını çektiği Türkistan merkezli Cedit hareketleri, pek çok Cedit okulunun açılması ve Türk toplulukları arasındaki bağların daha da güçlendirilmesi adına önemli adımların atılmasını sağlamıştır. Kurulan “Kömek” (Yardım) adındaki bir kültür derneği vasıtasıyla Özbek, Tatar ve Osmanlı sahasına ait kitaplar Türkistan’ın önde gelen merkezlerine dağıtılmış, tıpkı, Bahçesaray örneğinde olduğu gibi, Bakü ve Buhara’da da ortak yazı dilinin yeniden canlandırılması doğrultusunda girişimlerde bulunulmuştur.

Bu dönemde pek çok şair ve yazar Osmanlı Türkçesi ile eserler vermiştir. Azeri ve Özbek Türklerinin yetiştirdiği aydınlardan bazılarının (Münevver Kari, vd.) girişimiyle, bazı gençler, öğrenim görmek amacıyla İstanbul’a gönderilmiş, Türk Dünyası’nın geleceği adına uğraş vermeleri sağlanmıştır.

1905’te başlayan bu hareketlilik, Türk Dünyası’nın tarihinde görülmemiş bir yakınlaşmaya neden olmuştur. 1906’da İran’da, 1908’de ise Türkiye’de başlayan ve geniş Türk kitlelerinin katıldığı meşrutiyet hareketleri, iktidardaki İttihatçıların İslam ve Türk birliğini ana hedefleri hâline getirmeleri Azeri, Özbek, Tatar ve Kazak Türkü aydınların yönünü yeniden İstanbul’a çevirmiş, Çarlık zulmünün

biteceğine dair umutlarının daha da güçlenmesini sağlamıştır. Cedit hareketi içerisinde yer alan aydınların bir yandan “Kadimci”lerle, diğer yandan da Kadimcileri destekleyerek kendilerini boğmak isteyen Çarlık yönetimi ile uğraşmak zorunda kalmaları ve en önemlisi de Türkiye ve İran’da başlatılan girişimlerin beklenen başarıyı gösterememesi, Türklüğün geleceği için son derece önemli bir dönemin, beklenenleri vermeden son bulmasına neden olmuştur.

1917’de gerçekleştirdikleri Komünist devrimle iktidara gelen Bolşevikler, Çarlık yönetimine duydukları öfke nedeniyle, Çarlık Rus-ya’sı döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarını eleştirmişler, hatta Çarlık Rusya’sı bünyesindeki sömürge halkların (Doğu Halkları) kendi kendilerini yönetebilmeleri doğrultusunda vaatlerde bulunmuşlardır.⁴ Bolşevikler, Çarlık yönetiminin Batılı emperyalist ülkelerle nasıl bir işbirliği içinde olduğunu ortaya koyan gizli plan ve anlaşmaları dünyakamuoyuna açıklayarak I. Dünya Savaşı’ndan çekilmişler ve böylece sömürgeci güçlere karşı mücadele eden Osmanlı Devleti’nin geçici olarak rahatlamasına da vesile olmuşlardır. Bolşeviklerin

bu tutumu, doğal olarak Rus esareti altında yaşayan Türk topluluklarının devrimi desteklemelerinde hayli etkili olmuştur kanaatindeyiz. Ayrıca, Müslüman halkların Bolşeviklerin yanında yer almalarında, Bolşeviklerle savaşan Menşevik generallerin, Kızilları yani Bolşevikleri yendikleri takdirde yeniden Rus monarşisini getirmek ya da en azından Rus şovenizmi üzerine kurulan bir siyasi yapı oluşturmak istemelerinin de ciddi anlamda etkisi olmuştur (Andican 2003: 37).

Birkaç yüzyıldır Çarlık Rusya’sı egemenliği altında yaşayan Türk topluluklarının önde gelen aydınlarının bizzat Bolşevik Devrimi’ne katılmış olmaları⁵ ve devrimin başını çeken Rus siyasileriyle seçkinlerinin sömürge halkların desteğine muhtaç bulunmaları, kısa bir dönem de olsa sömürge halklar adına bahar havasının esmesini sağlamıştır. Devrimin ilk yıllarında yaşanan ağır iç çatışmalar (Bolşevik-Menşevik çatışması, büyük işçi ve köylü isyanları), İngiliz emperyalizmi, Bolşeviklerin başını İngilizlerin çektiği emperyalizm karşısında aynı emperyalist güçlere karşı mücadele eden Ankara Hükûmetinin desteğine muhtaç olması, Çarlık Rusya’sı döneminde yürütülen sömürgeleştirme politikalarının bir süreliğine askıya alınmasını sağlamıştır.

Özellikle de Stalin döneminde zirveye ulaşan Rus şovenizmi, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan’da yeşeren umutların üzerine bir buldozer gibi gitmeye başlamış, devrim, Çarlık yönetimine karşı kendisiyle birlikte mücadele eden Doğunun mazlum çocuklarını yemeye başlamıştır.

Fakat estirilen yalancı bahar havası, devrimin olgunlaşması ve başını Lenin ile Stalin'in çektiği Rus siyasilereyle seçkinlerinin 1920'den itibaren bütün Rusya'da mutlak bir otorite sağlamalarıyla birlikte ağır ağır ortadan kalkmaya başlamış, yerini soğuk, keskin bir rüzgâra bırakmıştır. Özellikle de Stalin döneminde zirveye ulaşan Rus şovenizmi, İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan'da yeşeren umutların üzerine bir buldozer gibi gitmeye başlamış, devrim, Çarlık yönetimine karşı kendisiyle birlikte mücadele eden Doğunun mazlum çocuklarını yemeye başlamıştır. Bolşevizmin gün geçtikçe Rus şovenizmine dönüştüğünü, Sovyet yönetiminin Çarlık Rusya'sı döneminde yürütülen politikaları sahiplenmeye başladığını, Kızıl Ordu zulmünün doğu üzerine yürüyen Çar ordularına rahmet okuturcasına arttığını⁶ gören dönemin Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov, Ahmet Baytursun gibi Türk aydınları harekete geçmişlerdir. Fakat çok geçmeden hepsi "karşı devrimci", "halk düşmanı", "Pan-Türkist", "Türkiye ajanı", "Japonya ajanı", "Almanya ajanı", "İngiliz işbirlikçisi", "burjuva milliyetçisi" damgalarını yiyerek "repressiya"nın (baskı, zulüm, sindirme ve ortadan kaldırma politikalarının) kurbanı olmaktan kendilerini kurtaramamışlardır.

1918'den itibaren başlayan Rus komünistlerle Türk kökenli milliyetçi komünistler arasındaki kopuş, öncelikle Molla Nur Vahitov, Mirseyit Sultangaliyev, Mustafa Suphi, Neriman Nerimanov ve Turar Rıskulov gibi Türkler adına gelecek vadeden isimlerin hedef haline gelmesine neden olmuştur. Molla Nur Vahitov, Sultangaliyev, Neriman Nerimanov ve Turar Rıskulov gibi isimler, bir yandan içinde buldukları şartlara göre Rus Bolşevikleri ile birlikte hareket ederken, diğer yandan da Sovyetler Birliği'ne bağlı olan Türk bölgelerinin bağımsızlığı için gizli politik bir savaş vermişlerdir. Büyük bir ekseriyeti 1937-1940 yılları arasında katledilen ve Kazan'da Galiyevciliğin, Azerbaycan'da Nerimanovculuğun, Türkistan'da da Rıskulovculuğun mimarı ve takipçisi olan Türk aydınları ile siyasilere düşünce yapıları birbirlerinden hemen hemen farksızdır. Ruslar tarafından "Turan Devleti" kurmak amacıyla gizli örgütler kurmakla suçlanarak katledilen bu milliyetçi sosyalistlerin kurdukları örgütlerde yazarlar, şairler, bilim insanları, kısacası Rusya Türklerinin 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında yetiştirdiği milli karakterdeki bütün aydınları yer almıştır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere, milliyetçi Türk sosyalistleri arasında örgütsel bağlar da söz konusudur.⁷

1918'den itibaren yaşananlar göstermiştir ki, Bolşevik Rusya'da Türk halkları için değişen pek bir şey olmamıştır.⁸ Ruslar, Türk topluluklarının önderlerini İslam Dünyası'na komünizmi yaymaları amacı için kullanmaya çalışırken, onlar da Rusya'da rejim değişikliğinden yararlanarak Türk halklarının eğitim seviyesini arttırmak, kendilerine ait bir ordu kurmak, iktisadi bakımdan güçlenmek ve nihai olarak bağımsız bir devlet kurmak amacıyla Sovyet rejimini kullanma yoluna gitmişlerdir. Ruslar, bunun farkına çok çabuk varmışlar, fakat bu önderlerin erken tasfiye edilmesinin Sovyet rejimi için tehlikeler doğuracağına inanmışlardır. Bu

önderlerin erken tasfiyesinin, dünyaya ve özellikle de İslam toplumlarına kötü bir örnek teşkil edeceğine kanaat getirmişlerdir.

Ceditçilik, Türkçülük, İslam ve komünizmden beslenen ve Türk bölgelerinin Moskova'dan bağımsız bir şekilde yaşamasını amaçlayan "Galiyevciliği" anlayabilmek ve çok daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için öncelikle Mirseyid Sultangaliyev ismi üzerinde durmak, ardında da Galiyevciliğin Kafkasya, Kırım, İdil-Ural bölgesi ve Türkistan'daki yansımaları hakkında fikir sahibi olabilmek adına Neriman Nerimanov, Turar Rıskulov, Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Bekir Sıtkı Çobanzade, Ahmet Baytursun, Mağcan Cumabayoğlu gibi isimler üzerinde durmak gerekir.

Mirseyid Sultangaliyev

"Emperyalizme karşı millet bir olsun, milletler eşit olsun" ilkesini benimseyen Mirseyid Sultangaliyev, 1917 Ekim Devrimi ortamında Türk toplulukları içerisinde çıkan ilk komünist liderlerdendir. Onu önemli kılan yönü, sadece komünist olması değil, dünya devrimine getirdiği özgün yaklaşımıdır. Galiyev, Rus devriminin tahlilinde, kurtuluşu Batılı işçi sınıfından bekleyen çağdaşlarının tersine, devrimin 1918'den itibaren tıkanıp ve çıkış yolunun başta doğu halkları olmak üzere, "Sömürgeler Enternasyonu"na bağlı olduğunu vurgulayan ilk liderdir. İktidara gelse bile, Batılı işçi sınıfının elindekilerden "dünya devrimi" adına vazgeçmeyeceğini, aynı şekilde Batılı proletaryasından umut bekleyen Rus komünistlerin umutlarını yitirdikleri anda, tıpkı Batıdaki "yoldaşlar"ı gibi Çarlık Rusya'sının esir halklarına sırtını döneceğini, "ayakta kalmak" adına yapılacak her uygulamanın, Doğu halklarına baskı ve sömürgelerin anti-emperyalist savaşına ihanet olarak sonuçlanacağını ısrarla vurgulayan da odur. O, ezilen ulusların ayrı, özerk, farklı bir yoldan bağımsızlıklarını koruyarak, emperyalizme karşı birleşmelerinin önemini vurguluyor, ancak bu şekilde Doğu uluslarının sosyalizme yaklaşacağını, doğal kaynaklarını emperyalist talana kapatarak Batılı emekçilerini devrime zorlayabileceğini görüyordu.⁹

O, bu öngörülerinde, dünya doğal kaynaklarının % 65'i üzerinde oturan -dil, kültür, tarih ve coğrafya birliği olan- Türk-Müslüman dünyasının "Dünya Devrimi" açısından stratejik öneminin farkındaydı. Çin, Hindistan, Afganistan, Ukrayna ve Balkanlar, Rus Çarlığı'nın, İngiliz, Fransız emperyalizminin doğrudan hedefleri olarak, tek başlarına bağımsızlıklarını elde etmekten uzaktılar.¹⁰

Galiyev, Rus devriminin tahlilinde, kurtuluşu Batılı işçi sınıfından bekleyen çağdaşlarının tersine, devrimin 1918'den itibaren tıkanıp ve çıkış yolunun başta doğu halkları olmak üzere, "Sömürgeler Enternasyonu"na bağlı olduğunu vurgulayan ilk liderdir.

Başkurt Bolşeviklere yazdığı bir mektubunda “Merkezi hükûmeti iyice bildiğim için sizi katiyetle temin ederim ki, bu hükümetin Rus olmayan milletlere karşı yürüttüğü politika, Rusların eski emperyalist siyasetinden katiyetle farklı değildir. 1917’de verilen vaatler gerçekleşmemiştir. Buna göre biz, yakın gelecekteki kongrelerde müşterek bir cephe kurmak ve kendi millî çıkarlarımızı savunmak için Kazaklar ve Türkistanlılarla birleşmeliyiz” (Kaymak 1993: 193) diyen Galiyev, devrimin itici gücünün Doğuda olduğunu haykırması, görüşlerinin ve millet sevgisinin bedelini hayatıyla ödemiştir.¹¹

Sultangaliyev, 1923’te partiden çıkarılmasından beş yıl önce Stalin’le anlaşmazlığa düşmüştür. Çevresindeki komünistlerin çoğunun proleter kökenden gelmemesi, hatta burjuva sınıfından, eski din adamlarından ve özellikle de “Ceditçi”lerden oluşması, Stalin’in asla kabul edemeyeceği bir durum olmuştur. Stalin, bu devrimcilerle geçici olarak anlaşılabilmesine inanmış ve bundan dolayı da proleter Müslüman devrimciler yetişene kadar sömürgelerdeki yönetimin Rus kökenli devrimcilerin ellerine teslim edilmesini istemiştir. Sultangaliyev ise Stalin’in bu fikirlerini hiçbir zaman kabul etmemiş, Müslüman bölgelerdeki devrimcilerin kökenlerine bakılmaksızın yönetime gelmeleri gerektiğine inanmıştır (Coşkunarslan 1999: 57). Sovyet hükûmeti, kurulduğu ilk günden beri yerli komünistlere güvenmemiştir. Nitekim Rubinstein’in şu görüşleri, Moskova’nın Müslüman komünistlere bakış açısını açık bir şekilde ortaya koymaktadır: “Sultan Galiyev ve benzerleri için Ekim Devrimi, Tatar reformizminden başka bir şey değildi. Partinin çalışmaları içinde yeni bir yön göremiyorlar ve sadece ‘Cedit’ler tarafından getirilmiş olan reformları genişleterek derinleştirmeğe inandıkları için Komünist Partisi’ne bağlılık gösteriyorlardı.” (Benningesen-Quellejey 1981: 76)

Sultangaliyev’i Sovyet yönetimi nezdinde bağışlanamaz kılan en önemli özelliklerinden birisi, “proletarya” kavramını, bir millet içindeki ezilen işçi sınıfı anlamının dışında, Doğunun mazlum milletlerini de içine alabilecek bir şekilde yeniden tanımlayarak “proleter milletler” kavramını ön plana çıkarması ve sosyalizmin millî sorunu¹² çözmedeki başarısızlığına sürekli vurgu yapmasıdır (Benningesen-Wimbush 1995: 58). Sultangaliyev ve yoldaşlarına göre, dünya “ezenler” ve “ezilenler”, ya da “ezen milletler”, “ezilen milletler” diye ikiye bölünmüştür. Lenin’in Doğu halklarında işçi sınıfının oluşmadığı ve bundan dolayı işçi sınıfı oluşana kadar, Doğu halkları arasında yönetimin Rus kökenlilere bırakılması gerektiği görüşüne¹³ ciddi anlamda bir itiraz olan bu yaklaşım, Sovyetler Birliği’nin Çarlık döneminden miras olarak devraldığı Doğu halklarına yönelik Rus merkezli ve tahakküm karakterli bakış açısına yönelik en büyük itiraz olmuş, yerli komünistlerin Türklerin geleceği adına hızla harekete geçmelerini ve örgütlenmelerini zaruri kılmıştır.¹⁴

Turar Riskulov

Milliyetçi komünizmin Türkistan'daki en önemli temsilcisi, Turar Riskulov'dur. Riskulov, Türk birliği fikrine belki de en fazla inanan ve Stalin'e karşı en cesur çıkışları yapan önder olmuştur (Coşkunarslan 1999: 58). Sultangaliyev'in yargılandığı toplantıda onu üstü kapalı bir şekilde savunan Riskulov, Sovyetlerin milliyetler siyasetini devrimin ilk yıllarından itibaren çok açık bir şekilde tenkit eden liderlerin başında gelmiştir. Sovyetlerin "Basmacları"¹⁵ ezme adına Türkistan'da terör estirmesi ve Türkistan'a saldıran Kızıl Ordu birliklerinin içinde yer alan Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin adamlarının Türklere karşı büyük katliamlar gerçekleştirmiş olması, bütün yerli komünistleri kızdırmış, Sovyetlere karşı tepki giderek arttırmıştır. Turar Riskulov, 18 Ekim 1919'da yaptığı bir konuşmasında, Moskova'nın Türkistan'a yönelik politikalarının Rus komünistlere karşı güvensizlik doğurduğunu, Müslüman topluluğun gasp ve eziyet objesi olarak kalmaya devam ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir (Koñuratbayev 1994: 107-108).

Türkistan'daki Riskulov'un başını çektiği milliyetçi komünizm, "Riskulovculuk" olarak nitelendirilmiş ve V. V. Kuybişev, "Riskulovculuk"u şu şekilde tanımlamıştır: *"Riskulovculuk; bu Şura Hükümeti'nin Türkistan'da yürüttüğü milliyetler siyasetine karşı çıkmaktır. Onların gerçek talebi Türkistan'da yaşayan bütün milletlere eşitlik sağlamaktır... Riskulov önderliğindeki ileri gelenler Avrupa (Avrupa'dan kasıt Rusya'dır) sömürgeciliğinin zulmünden kurtulmak ve milletin kendi kendisini yönetmek maksadını amaçlamışlardır."* (Koñuratbayev 1994: 102-103).

Gerçek anlamda bir Türkçü ve Türkbirlikçi olan Turar Riskulov, Türkistan Cumhuriyeti'nin başkanı olduğu sırada eski Alaş-Ordacıları önemli görevlere getirmiştir. Alaş-Orda Millî Hükümeti'nin¹⁶ kurucularından Ahmet Baytursun'u Maarif Komiserliğine, Alaş-Orda'nın bakanlarından Halil Dosmuhammedov'u Halk Komiserler Meclisi içinde yayınlarla ilgili bölümün başına getirmiştir (Coşkunarslan 2004: 142-143).

Riskulov, Moskova'yı çileden çıkaracak görüşlerini, 17 Ocak 1920 tarihinde Türkistan Komünist Partisi'nin V. Kongresi ve Müslüman Bürosu Örgütleri III. Konferansı'nda dillendirir. Bu konferansta "Millî Meseleler ve Millî Komünist Bölgeler" başlıklı bir rapor sunan Riskulov'un savunduğu görüşlerinden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Turar Riskulov, 18 Ekim 1919'da yaptığı bir konuşmasında, Moskova'nın Türkistan'a yönelik politikalarının Rus komünistlere karşı güvensizlik doğurduğunu, Müslüman topluluğun gasp ve eziyet objesi olarak kalmaya devam ettiğini açık bir şekilde ifade etmiştir

1. Sırderya, Cetusu, Fergana, Semerkand ve Zakaspi vilayetlerinden oluşan Türkistan Kırgız, Kazak, Özbek, Türkmen, Karakalpak, Kıpçak, Tatar, Uygur, Dungan, vs. ile beraber Türk asıllı olmayan Tacik ve Yahudiler dâhil edilerek Türk halklarının vatanı olarak kabul edilsin. Rus, Yahudi, Ermeni ve diğer unsurlar göçmen olarak kabul edilsin.

2. RSFSR (Rossiyaka Sovetskaya Fedaratsiya Sotsialitiçeskih Respublik) Anayasasının 2. maddesine göre Türkistan Otonom Cumhuriyeti, Milli Meclis Cumhuriyeti olarak kabul edilsin. Burada kendi kendini idare eden halk, yerli Türk halkıdır. Dolayısıyla "RSFSR'nin Türkistan Cumhuriyeti"nin adı, coğrafi özelliği yönünden onun millî niteliğine uysa da, düşüncenin aydınlığa kavuşması için RSFSR'nin Türkistan Cumhuriyeti yerine "RSFSR'nin Türk Cumhuriyeti" diye adlandırılması gerekir. Bununla beraber ülkedeki hükümet teşkilatlarının adını tekrar değiştirmek lazımdır.

3. Şimdiki Sosyalist kuruluş esnasında sadece toprak açısından değil, bununla birlikte halklar arasında da sınırlar yavaş yavaş yok olacağı zaman Türkistan, sadece beş vilayetten oluşan bir coğrafya olarak sınırlandırılmasın. Aksine Türk Meclis Cumhuriyeti'ne dahil olmak isteyen diğer cumhuriyetlerin kabul edilmesine imkan tanınsın (Riskulov, Türk Meclis Cumhuriyetini kurarak ileride bu cumhuriyetin dışında kalan Tataristan, Başkurdistan, Nogay toprakları ve Azerbaycan'ın da yavaş yavaş birleşmesini sağlayarak ileriki bir aşamada Türk Asıllı Halkların Millî Konfederasyonu'nun kurulmasını planlamıştır. Bu madde ile Sultangaliyev'in kurmak istediği "Turan Cumhuriyeti"ne yol açılmış olacaktır.).

4. Emekçiler ve ezilmiş halkları enternasyonal yoluyla birleştirmek için, Türk halklarının Tatar, Başkurt, Kırgız, Kazak, Kırgız, Özbek, vs. olarak bölünüp küçük cumhuriyetler kurma fikrini komünist propaganda yoluyla yok etmek ve bütünlük amacı için RSFSR'ye katılacak diğer Türk halklarını, Türk Meclis Cumhuriyeti etrafında birleştirmek gereklidir. Bu mümkün olmadığı takdirde ayrı Türk halklarını coğrafyalara göre kendi aralarında birleştirmek gereklidir. (Burada kastedilen, Türkistan'ın dışında kalan Türk bölgelerinin kendi aralarında birliğe gitmelerinin gerekliliğidir. Örneğin Tataristan ve Başkurdistan'ın ayrı ayrı cumhuriyetler değil, Sultangaliyev'in de savunduğu gibi, Tatar-Başkurt Cumhuriyeti olarak kurulması gibi) (Coşkunarslan 2004: 143-144)

Yaptığı konuşma ve sunduğu raporlarda Türkistan'da yerli halktan oluşan bağımsız bir ordu kurulması gerekliliğine de dikkat çeken Riskulov, Türkistan'ı yerli Türk asıllı halkların tarihi vatanı olarak nitelendirir ve Türklerle Türk olmayan Müslümanların dışında kalanların göçmen olarak kabul edilmesini teklif eder. Türkistan Cumhuriyeti'nin adının "Türk Meclis Cumhuriyeti" ya da "RSFSR'nin Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesini talep eden Riskulov, Türk Meclis Cumhuriyeti'nin sınırlarının diğer Türk cumhuriyetlerinin katılımı için her zaman açık olacağını ilan eder. "Türk Meclis Cumhuriyeti"nin dilinin Türkçe olması ve devlet

yönetiminin yerli Türk halklarının temsilcilerine bırakılması gerektiğini ifade eden Rıskulov, çok geçmeden Lenin tarafından “pantürkist” olarak ilan edilir. Türkçü ve Türkbirlikçi görüşlerini her platformda dillendirmekten çekinmeyen Rıskulov, Frunze ve Lenin’in kendine yönelik suçlamalarına şu şekilde cevap vermiştir: *“Türk dilli halkların yakınlaşmasına engel olmak amacıyla kasten iftira edilen ve kötülünen Pantürkizm adıyla resmi şekilde tarifi yapılan düşünceye başka bir açıdan bakılması gerek.”* Pantürkizm fikrinin Türk asıllı halklar için çok büyük faydası olduğunu açıklayan Rıskulov, sözlerinin devamında, *“Birçokları onu Panislamizm, yani dini ittifak ile kıyaslasalar da bu meselenin bizim için çok önemli olduğunu söylememiz gerek. Avrupalı emperyalistlerin tarif ettikleri Pantürkizm hayatta olmamıştır. Onun başka türü var. Bizim kastettiğimiz Türkiye, emperyalist Türkiye’dir. O, şu anda yok. Doğunun pek çok halkını arkasından sürükleyen yeni Türkiye var. Bizim elimizde, Asya’da, Türkistan’da toplumu Şura kuruluşuna çekmede, çok önemli olan Kemalist ayaklanmanın tecrübesi var. Bunu görmezlikten gelemeyiz. Ayrıca, Pantürkizmi eski bakış açısından incelemenin gereği yok... Şimdi Kemalist Türkiye, Türk halklarının gerçekleştirdiği devrimin idareciliğini Meclis Rusya yapamaz diye açıklamada bulunuyor. Onların söylediklerinin doğru olduğunu kabul etmemiz gerekir.”* (Coşkunarslan 2004: 145)

Moskova tarafından “pantürkist” olarak nitelendirilen “sapkın” Rıskulov¹⁷, tıpkı diğer pek çok milliyetçi komünist gibi, 1937’de tutuklanmış ve 9 ya da 10 Şubat 1938’de idam edilmiştir. Ölümünden sonra, 20. Parti Kongresi’nin ardından aklanmıştır.

Neriman Nerimanov

Milliyetçi Türk komünizminin Kafkasya’daki en önemli temsilcisi, Neriman Nerimanov’dur. Türkiye’de Mehmet Emin Resulzade’ye nazaran daha az tanınan Nerimanov’la ilgili araştırmalar son zamanlarda artmaya başlamıştır. Yapılan araştırma ve yayınlar da göstermiştir ki, Türk topluluklarının özgür ve bağımsız geleceği adına Bolşevik Devrimine iştirak edip de daha sonra yine Türk topluluklarının özgür ve bağımsız geleceği adına Moskova’ya karşı mücadele eden milliyetçi Türk komünistler hakkında yapılacak tespitler, Neriman Nerimanov’u anlamadan hiçbir zaman eksiksiz olmayacaktır.

Neriman Nerimanov ve “Nerimanovculuk” üzerine önemli araştırmalar yapan Hüseyin Adıgüzel’in ifadesiyle, Nerimanov, Lenin’in ilkelerine inanmış,

“Türk Meclis Cumhuriyeti”nin dilinin Türkçe olması ve devlet yönetiminin yerli Türk halklarının temsilcilerine bırakılması gerektiğini ifade eden Rıskulov, çok geçmeden Lenin tarafından “pantürkist” olarak ilan edilir.

Nerimanov'un Azerbaycan'da başlattığı "sosyal ve medeni hayatın Türkleştirilmesi ve yerleştirilmesi siyaseti" ölümünden sonra da yoldaşları tarafından sürdürülmüş ve "repressiya" yıllarında (1937-1940) onun fikirlerini savunanlar, "milliyetçi komünistler" ve "Nerimanovcular" diye suçlanmışlardır

komünizmin teorisi ile pek fazla ilgilenmemiş, millî ve bağımsız devletinin hayaliyle yaşamış ve ölmüş bir kişidir. Millî duyarlılıklara değer vermeyen ve sınıflar arası mücadeleyi kanlı direnişler ve savaş olarak niteleyen, küçük ve orta ölçekli burjuvaziyi ortadan kaldıran Bolşevizmden nefret etmiştir. Bir başka deyişle, uygulanan Bolşevizmden nefret eden bir komünist olmuştur (Adıgüzel 2004b: 147).

Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında Azerbaycan'da iktidardaki "Müsavat" hükûmetiyle Müsavatçılar, Rus Kızıl Ordusu'nun Bakü'ye gelmesiyle birlikte orada hazır bulunan Taşnak çeteleriyle işbirliği yaparak binlerce Azerbaycan Türkünü katledebileceğini, bu katliamın önüne ancak iktidarı komünistlere bırakarak geçebileceklerini düşünerek iktidardan çekilmişlerdir. Müsavat hükûmetinin istifasından sonra, iktidar komünistlerin eline geçer ve iktidarı ele geçiren komünistler, Pankaratov önderliğinde Rus ve Ermeni şovenizmini öne çıkararak büyük bir katliama girişirler. Müsavatçı, karşı devrimci, faşist, ırkçı, milliyetçi gibi suçlamalarla binlerce Türk ve Müslüman katledilir. Ortodoks Rus şovenizmi, Ortodoks Sovyet şovenizmi olarak yeniden hortlatılır. Türk ve Müslüman halk büyük bir korku içinde Bakü'yü

terk etmeye başlar (Adıgüzel 2004a: 75). Lenin tarafından Azerbaycan Devrim Komitesi'nin Başkanı olarak tayin edilip 16 Mayıs 1920'de Moskova'dan Bakü'ye geçen Nerimanov, Bakü'ye gelir gelmez, Ermeni savaşının bitirilmesi ve Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girdiği sırada vereceği zararın en aza indirgenmesi doğrultusunda çalışmaya başlamıştır. Lenin'in atamasıyla Azerbaycan'a gelir gelmez duruma el koymuş, Ermeniler tarafından gerçekleştirilen katliamlar hakkında etraflı bilgiler almış, Devrim Komitesi'nin izni ve emri olmadan hiç kimsenin öldürülmemesini emretmiştir. Halkın içine girerek olaylara yerinde müdahale eden Nerimanov, Azerbaycan Türklerinin gördüğü zararı en aza indirmiş, duruma hâkim olmuştur. Duruma hâkim olur olmaz da Azerbaycan Türklerine düşmanca tavırlar içinde olan kadroları görevlerinden uzaklaştırmıştır (Adıgüzel 2004b: 142-144).

Azerbaycan'da parti içerisinde, bir yanda Neriman Nerimanov'un başını çektiği "Türkleşme ve Yerleştirme" siyasetinin savunucuları, diğer yanda buna karşı olan "Beynelmileştirme" siyasetinin savunucularının şiddetli çatışmaları yaşanmıştır. Azerbaycan'da "beynelmileştirme" siyasetinin savunucularının

büyük çoğunluğu Türk olmayan partililerdir. Sarkis Danilyan, A. Mikoyan, L. Goçoberidze, V. Yegorov ve S. Gutin gibi isimlerin başını çektiği bu gruba göre Nerimanov ile yoldaşları “milliyetçi”dir. Nerimanov’un Azerbaycan’da başlattığı “sosyal ve medeni hayatın Türkleştirilmesi ve yerleştirilmesi siyaseti” ölümünden sonra da yoldaşları tarafından sürdürülmüş ve “repressiya” yıllarında (1937-1940) onun fikirlerini savunanlar, “milliyetçi komünistler” ve “Nerimanovcular” diye suçlanmışlardır (Bünyadov 1993: 196).

Devleti işletecek millî kadroların hazırlanmasında ve dolayısıyla Azerbaycan halkının millî ve manevi değerlerinin korunup yaşatılmasında, millî düşünceye sahip Azerbaycan aydınlarının Sovyet sisteminin ölüm fermanlarından, ölümden beter sürgünlerinden kurtulmasında çok önemli roller oynayan Nerimanov (Adıgüzel 2004b: 144) ve Nerimanovcular, Azerbaycan’da kadro hazırlanması için Azerbaycan dışında yetişmiş bilim adamlarını Azerbaycan’a davet ederler. Davet edilenlerin başında, Kırım Türklerinin dünyaca tanınmış Türkoloğu Bekir Sıtkı Çobanzade ile Kazan Türklerinden tarihçi Gaziz Gubaydillin ve Halid Seyid Hocayev yer almıştır. Türkiye’den de İsmail Hikmet Ertaylan bu kadroya katılmıştır. Ertaylan’ın dışındaki bu üç isim, Rusya Türklüğünün 20. yüzyılın başında yetiştirdiği en büyük yerli Türkologlarındandır ve hazırladıkları her bir eser, “repressiya” yıllarında “karşı devrimci” eser damgasını yemiştir. Azerbaycan’da üniversitede kadro yetiştiren bu bilim adamlarının ortak özellikleri, Türkçü olmalarıdır. Bekir Sıtkı Çobanzade Türkiye’de ve bütün Türk Dünyası’nda çok iyi tanınan bir Türkçüdür. Gaziz Gubaydillin ise KGB arşivlerinde “Sultangaliyev’in karşı devrimci örgütünün üyesi” ve “pantürkizm ideologlarından birisi” olarak adlandırılır (Coşkunarslan 1996: 48-51).

Nerimanov, uygulamak istediği millî yönlü komünizmin hayata geçirilebilmesi için Sovyet Rusya ve Türkiye (Ankara Hükûmeti) ile ittifak içinde olmayı, Türkistan Türkleri ile de sıkı ilişkiler kurmayı amaçlamıştır. Sovyet Rusya ile Ankara Hükûmeti arasında köprü rolünü ustalıkla oynamış, hem kendi ülkesi hem de Ankara Hükûmeti’nin çıkarları doğrultusunda kararlar çıkmasını sağlamıştır (Adıgüzel 2004b: 144). Nerimanov, çok açık bir şekilde dile getirmese de, komünist ideoloji içindeki mücadelenin Ortodoks Bolşevik Rusçular ile millî görüşlü komünistler arasında olduğunun bilincinde olmuştur. İdeolojik bir sapma ya da ideolojik bir çatışma kesinlikle söz konusu değildi. Bu yüzden Lenin’e yazdığı bütün mektuplarında üzerinde önemle durduğu meseleler; Türk halklarının, karşı devrimci, faşist ve halk düşmanı gibi aslı esası olmayan Rus şovenistleri tarafından yok edilmeye çalışılması ve doğu halklarının bağımsızlıkları meselesi idi, ki bunlar Lenin’in ilkeleri olarak tüm dünyaya duyurulan önemli mesajlardı. Bu yüzden Nerimanov, millî yönlü komünistler grubunun ideologlarından ve kurucularından birisi olmuştur demek mümkündür. Bu nedenle, Sultangaliyev ve Turar Riskulov

gibi, Rus şovenisti komünistlerle Türkçü komünistler arasındaki mücadelenin önde gelen şahsiyetlerinden olmuştur (Adıgüzel 2004b: 145).

Onun Lenin, Stalin ve Troçki'ye yazdığı mektupları, Sultangaliyev ve Rıskulov'un bütün düşündüklerinin başka türlü ifadesinden başka bir anlam taşımamıştır. O, millî, demokratik ve bağımsız devlete yönelik görüşleri elindeki bütün imkânları kullanarak desteklemiş, bu fikirlerin gelişmesine yardımcı olmuş ve Rus şovenizmine dayanan komünist ideolojiyi her hâl ve şartta reddetmiş, Azerbaycan'ın millî bağımsızlığının güçlenmesini, millî örf, adet ve ananelere dayanan ideolojide ve Avrupa'nın sosyalist sisteminde görmüştür. Bu yönde yaptığı çalışmalar, onun milliyetçi olduğu gerekçesiyle Mokova'ya şikâyet edilmesine neden olmuştur (Adıgüzel 2004b: 147).

1922 yılının son günlerinde Moskova'da düzenlenen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birinci Sovyetler Kurultayı için Moskova'ya davet edilmiş ve Stalin tarafından Bakü'ye dönmesine izin verilmemiştir. 1923-1925 yılları arasında SSCB Merkezi İşler Komitesi Başkanlık Divanı'nda çalışmış, sıradan toplantılara katılıp başkanlık yapmıştır. Milliyetçi eğilimi, onu Azerbaycan Komünist Partisi Başkanlığından etmiş, Moskova'da sürgün yılları yaşamaya mahkûm etmiştir. 19 Mart 1925 tarihi akşamı, işinden çıkıp evine giderken yolda aniden vefat etmiştir.¹⁸ Resmi açıklamaya göre aniden rahatsızlanmış ve hastaneye götürülmesine rağmen kurtarılamamıştır. 23 Mart 1925'te Kızıl Meydan'da Lenin'in mezarının yanına defnedilmiştir (Adıgüzel 2004b: 147). Ölümünden sonra, diğer yoldaşlarıyla beraber "halk düşmanı" ve "burjuva milliyetçisi" olarak suçlanmıştır.

Sovyetler Birliği'ndeki milliyetçi komünizm ya da Galiyevci düşünce ile bu düşüncenin üç büyük önderi (Sultangaliyev, Rıskulov, Nerimanov) hakkında bu şekilde kısa bilgiler verdikten sonra, "Galiyevci", "Rıskulovcu" ve "Nerimanovcu" olarak nitelendirilen ve Stalin döneminin meşhur "repressiya"sı ile sonrasında ortadan kaldırılan, sürgün edilen ya da hapsedilen bazı milliyetçi Türk komünistleri hakkında bilgi verilecektir. Üzerinde durulacak isimlere geçmeden önce, Türkistan'da Rıskulov gibi önde gelen isimlerin yetişmesini sağlayan Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Abdurrauf Fıtrat ve Çolpan gibi isimler hakkında da kısaca bilgi verilecektir. Anılan isimler, Türkistan'da ortaya çıkan "milliyetçi komünizm" ya da daha sonraki ifadesiyle "Rıskulovculuk"un ortaya çıkması ve gelişmesinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Münevver Kari

Milliyetçi komünizmin Türkistan'da önde gelen ismi Turar Rıskulov'u etkileyen isimlerin başında Münevver Kari (Münevverkari Abdürreşidov) gelmektedir. "Taşkent Cedidlerinin Atası" olarak bilinen Münevver Kari, Türkistan'da ilk yeni usul mektebin kurucusudur. Eski bir imam olan Kari, Türkçe hutbe okuduğu gerekçesiyle Türkistan'ın "kadimci" uleması tarafından tekfir

edilip görevinden uzaklaştırılır. Bundan sonra Semerkand Müftüsü olan Mahmud Hoca Behbudi ile birlikte Türkistan'da "Hurşid", "Terakki", "Sada-yi Türkistan" gibi Türkçe gazeteler çıkarır. Behbudi ile Kari, daha sonra dernek kurup Türkiye'ye öğrenci gönderir. "Cemiyet-i Hayriye" adlı bu derneğin Türkiye'ye gönderdiği öğrenciler arasında Abdurrauf Fıtrat ve Azerbaycan'da 1938 yılında öldürülen Türkolog Halid Seyid Hocayev de vardır. Türkistan'da 1916'da başlayan ayaklanmayı¹⁹ Mahmud Hoca Behbudi'nin evinde yapılan bir toplantı ile organize ederler. Kari, devrim yıllarında Türkistan Merkezi Şurası'nı oluşturur. Bu Şura, Türkistan'da muhtariyet ilan edilmesinde en çok emeği geçen örgüttür. Daha sonra Şura, bütün Türkistan'ı içine alacak olan bir cumhuriyet kurma yoluna gider. Ancak Rusların Muhtar Cumhuriyetleri istila etmesi üzerine bu proje gerçekleşmez. Kari, 1918'den sonra Bolşevik Partisi'ne girer. 1920-1922 yılları arasında Türkistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim İşleri Halk Komiseri olur. Bu görevi, 1922'den sonra Ahmet Baytursun yürütür. Türkistan'daki Rıskulovcular grubunun görünmeyen lideri konumundaki Münevver Kari, Türkistan'daki bağımsızlık hareketleriyle eğitim alanındaki yeniliklerde en çok emeği geçen kişilerden birisi olmuştur (Coşkunarslan 1999a: 65).

Türkistan'daki yenileşme hareketleriyle bağımsızlık mücadelesinin en önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Sovyet idaresi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Baymirza Hayit'e göre, 1924-1933 yılları arasında hapiste kalmış ve işkencelere maruz kalmıştır (Hayit 1975: 245-246). Yine Hayit'in ifadesine göre, kurşuna dizilerek öldürüldüğü tarih, 02. 07. 1934'tür. Kari'nin ölüm tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hakkında bilgi veren kaynakların önemli bir kısmı, onun 23 Mart 1931'de kurşuna dizilerek öldürüldüğünü yazmıştır.

Feyzullah Hoca

Türkistan'ın yetiştirdiği önderler arasında Feyzullah Hoca'nın önemli bir yeri vardır. 1896'da Buhara'da milyoner bir tüccarın oğlu olarak dünyaya gelen Feyzullah Hoca, eğitimini Petersburg'da almıştır. Buhara'ya döndükten sonra "Genç Buharalılar" teşkilatına üye olmuştur. Bu teşkilatın kurucularının çoğunluğunu Türkiye'de eğitim almış gençler oluşturmaktaydı. Bu gençlerin en başında geleni ise Abdurrauf Fıtrat idi. Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu gençler, Behbudi ile Münevver Kari'nin kurduğu "Cemiyet-i Hayriye" tarafından İstanbul'a okumaları için gönderilmiştir. Bu gençler, İstanbul'da eğitim aldıkları sırada "Genç Türkler

Türkistan'daki yenileşme hareketleriyle bağımsızlık mücadelesinin en önemli isimlerinden olan Münevver Kari, Sovyet idaresi tarafından kurşuna dizilerek öldürülmüştür.

Millî Mücadele yıllarında Moskova'dan Ankara Hükûmeti'ne gönderilen paralar da yine Lenin'in talimatıyla Osman Kocaoğlu ve Feyzullah Hoca önderliğinde Türkistan'dan 100 milyon altın ruble miktarında toplanmış ve Moskova'ya teslim edilmiştir. Moskova ise, bu paranın sadece 8 milyonunu Ankara Hükûmeti'ne göndermiştir.

hareketine olan sempatileri ile teşkilatlarına "Genç Buharalılar" adını vermişlerdir. Başlıca hedefleri Buhara'daki Emir baskısını kırmak ve Cedid hareketini yaymak olan bu teşkilatın elemanları daha sonra Emir tarafından çeşitli katliamlara maruz kalmış ve Türkistan'ın diğer şehirlerine kaçmışlardır. Buhara Emirini devirmek amacıyla Sovyetlerle işbirliğine girerek Buhara'ya Rus ordularının yardımıyla girebilmişlerdir.

6 Ekim 1920'de Buhara Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden sonra Feyzullah Hoca, Başbakan ve Dışişleri Bakanı olmuştur. Cumhurbaşkanlığına ise daha sonraları Türkiye'ye göç eden Osman Kocaoğlu getirilmiştir. Genç Buharalılar, iktidara gelir gelmez, Münevver Kari, Sadullah Hoca ve Übeydullah Hoca gibi Cedit Hareketinin önde gelen isimlerini Buhara'ya çağırarak çeşitli görevlere tayin etmişlerdir. Geleceğin kadrolarını oluşturabilmek, üzerinde en çok durulan hedeflerden birisi olmuştur. Genç Buharalılar hareketinin ideolojik önderi olan Fitrat, eğitim konusuyla bizzat ilgilenmiştir. Türkçe (Çağatay Türkçesi) resmi dil olarak ilan edilmiş, Türkiye ve Avrupa ülkelerine öğrenci gönderme programları hazırlanmıştır. Millî Mücadele yıllarında Moskova'dan Ankara Hükûmeti'ne gönderilen paralar da yine Lenin'in talimatıyla Osman Kocaoğlu ve Feyzullah Hoca önderliğinde Türkistan'dan 100 milyon altın ruble miktarında

toplanmış ve Moskova'ya teslim edilmiştir. Moskova ise, bu paranın sadece 8 milyonunu Ankara Hükûmeti'ne göndermiştir (Yardım konusunda bk. Andıcan 2003: 86-89). Buhara Halk Cumhuriyeti, Ankara Hükûmeti'ne yardım etmekle kalmaz, Mustafa Kemal'le diplomatik ilişkiler de kurar. Sakarya Zaferi'ni kutlamak üzere, 17 Ocak 1921'de Buhara Halk Cumhuriyeti'nden bir heyet Ankara'ya gelir ve Mustafa Kemal'le görüşür. Feyzullah Hoca, Buhara Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Harbiye Mektebi, Polis Okulu ve Öğretmen Okulu açtırarak bunların başına Türkiyeli subayları getirtmiştir. Ruslar bu durumdan rahatsız olmuşlar ve Harbiye Okulu'nun kapatılarak Türkiyeli subayların Buhara'dan çıkarılmasını istemişlerdir. Bununla kalmayan Ruslar, Ankara Hükûmeti'nin Buhara'ya gönderdiği elçilik heyetini Buhara'ya geçirmemişler, Ankara'ya giden Buhara elçilerini, yani, Recep Bey ile Nazırı Bey'i Moskova'ya çağırarak idam etmişlerdir.

Buhara Halk Cumhuriyeti'nin bütün yöneticileri, 1923 yılında Ruslar tarafından tutuklanarak Moskova'ya götürülmüştür. Feyzullah Hoca, "Sovyet Rusya politikasına uygun hareket edebileceğini" bildirmiş ve Buhara'ya geri gönderilmiştir. 1924 yılında Turar Riskulov'un adını "Türk Cumhuriyeti" olarak değiştirmek istediği "Türkistan"ın bütün itirazlara rağmen beş parçaya bölünmesi üzerine Feyzullah Hoca, yeni kurulan Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti'nin Başbakanı olur. Bu noktadan itibaren millî yöneticiler için Sovyet yönetimini fazla kuşkulandırmadan var olan şartları değerlendirerek mümkün olduğu kadar iktidarda kalmaktan başka bir yol kalmamıştır. Akmal İkrarov ile birlikte "Millî İttihad Fırkası"nı da kurmuş olan Feyzullah Hoca, 1938 yılında yoldaşı Akmal İkrarov'la birlikte idam edilmiştir (Coşkunarslan 1999a: 70-74).²⁰

Abdurrauf Fitrat

Türkistan'daki "Genç Buharalılar" hareketinin ideolojik önderi olan ve "Genç Buharalılar"ın iktidarı döneminde eğitim konusuyla bizzat ilgilenen Türkolog Abdurrauf Fitrat, 1937'de Stalin tarafından başlatılan "repressiya"nın kurbanları arasında önemli bir yere sahiptir. Ceditizmin ve yeni usulde eğitimin Tükistan'daki en önemli temsilcisi olan Fitrat'ın sonu da, tıpkı Gaziz Gubaydillin ve Bekir Sıtkı Çobanzade gibi, kurşuna dizilerek öldürülmek olmuştur. 1884 yılında Buhara'da dünyaya gelen şair, nasir, tiyatro yazarı, bilim, fikir ve devlet adamı, müzikolog ve eğitimci Abdurrauf Fitrat, Buhara'daki Mirabad Medresesi'nde eğitim görmüştür. Daha sonra İstanbul'a gelerek Darülfünun'da 1909-1913 yılları arasında okumuş, İstanbul'da bulunduğu yıllarda milliyetçiliği benimsemiştir. Buhara'ya döndükten sonra Cedit hareketine katılarak Genç Buharalılar örgütünde faal bir rol almıştır. Sovyetler Buhara'ya girdikten sonra, Buhara Komünist Partisi üyesi (1918-1924), Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti Eğitim Bakanı (1921), Başbakan Yardımcısı (1922), Buhara Komünist Partisi Siyasi Büro üyesi olmuştur. Bu dönemde, millî edebiyatçılar derneği olan "Çağatay Gürüncü"nde etkin bir rol oynamıştır (1919-1921). Ardından Moskova, Taşkent, Semerkand ve Buhara'da enstitü ve üniversitelerde dersler vermiştir.

4 Ekim 1938 tarihinde, diğer Ceditçi şair ve yazarlarla birlikte, Ruslaştırma politikalarıyla Sovyet ideolojisini kabul etmediği için halk düşmanı ilan edilerek öldürülmüştür. 1956 yılında aklanmış, fakat eserlerinin yayımlanmasına izin verilmemiştir. Eserleri ancak 1991'den itibaren yayımlanmaya başlamıştır.

Fitrat'ı sorgulayan ve yargılayanlara göre onu ölüme götüren suçlar şunlardır:

1. *Devrim karşıtı milliyetçi örgüt "Millî İttihad"ın üyesi olmak,*
2. *Azerbaycan'daki milliyetçi örgütle Sovyet Şarki Cumhuriyetlerini Sovyetler Birliği'nden ayırıp burjuva Turan devletini kurmak amacıyla birleşen Özbekistan devrimine karşı örgütün başkanlarından birisi olmak,*

1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük şairlerdendir. Kendisinden sonra gelen bütün millî şairlerce üstat olarak kabul edilmiştir

3. Genç edebiyatçıları antidevrimci milliyetçi örgüte almak ve onları milliyetçi, devrim karşıtı bir ruhla yetiştirmek,

4. Devrim karşıtı ve milliyetçi ruhla nazım ve nesir eserler yazmak (Coşkunarslan 1999a: 84).

Çolpan (Abdülhamid Süleymanoğlu)

Daha çok kullandığı Çolpan mahlasıyla tanınan Abdülhamid Süleymanoğlu, 1893'te Andican'da dünyaya gelmiştir. 1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, Türkistan'ın yetiştirdiği en büyük şairlerdendir. Kendisinden sonra gelen bütün millî şairlerce üstat olarak kabul edilmiştir. Türkistan'da 1905 yılından sonra Ceditçiler tarafından çıkarılan gazete ve dergilerle

İsmail Gaspıralı, Mahmudhoca Behbudi ve Münevver Kari gibi Ceditçilerin etkisi altında kalmıştır. 1913 yılından itibaren eserler vermeye başlamıştır. İlk makalelerini "Sada-yı Türkistan", "Sada-yı Fergana" ve "Türkistan" gazetelerinde neşrettirmiştir. Sanatkâr olarak tanınmasını sağlayan şiirleri olmuştur. "Uyganış" (1924), "Bulaklar" (1922) ve "Tañ Sırları" (1926) adlı şiir kitaplarının yazarı Abdülhamid Süleymanoğlu, şiir kitaplarında Doğu ülkelerini işgal eden sömürgeci Ruslarla İngilizlere duyulan nefreti, onlara karşı mücadele duygusunu, Rusların baskı, zulüm ve katliamlarını, Hokand ve Türkistan'ın diğer şehirlerinde dökülen kanları, Türkistan'ın parçalanmasını, halkın açlık, sefalet ve çaresizliğini, esir Türkistanlıların umutlarını ve yüksek millî şuuru, açık ve sanatkârane bir üslupla anlatmıştır. 1937'de yargılanıp hapse atılan ve 4 Ekim 1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan'a isnat edilen suçlar, diğer Türkistanlı milliyetçi aydınlara yöneltilen suçlardan farklı değildir:

1. Devrimin ilk günlerinden beri devrim karşıtı güçlerin yanında yer alıp "Millî İttihad" örgütüne üye olmak ve rejim karşıtı etkinliklerde bulunmak,

2. Şuralar Hükûmeti'ne karşı yürütülen bütün faaliyetlerde (Türkistan'ın bağımsızlığı için savaşmak, Basmacılık hareketini desteklemek gibi) etkin bir şekilde rol almak,

3. "Milliyetçiliği terk ediyorum" diyerek Şura Hükûmetini aldatmak, son zamanlara kadar devrim karşıtı milliyetçilik faaliyetlerinde bulunup Türkçülük (Türkperestlik) örgütünün önderleri Feyzullah Hoca ve Riskuloovların yanında faaliyetlerde bulunmak,

4. Şiirlerinde devrim karşıtı milliyetçiliği övüp göklere çıkarmak, bu tür şiirler yazıp yaymak, devrim karşıtı açıklamalarda bulunmak,

5. Harici işbirlikçilerle ilişki kurmak,

6. Japonya taraftarı olmak (Özbay 1994: 19).

1938'de kurşuna dizilerek öldürülen Çolpan, 1958'de aklanmıştır.

Münevver Kari, Feyzullah Hoca, Abdulrauf Fıtrat ve Çolpan gibi isimleri ana hatlarıyla ele aldıktan sonra, şimdi üzerinde duracağımız isimlerin başında Ahmet Baytursun, Bekir Sıtkı Çobanzade, Halid Seyid Hocayev ve Gaziz Gubaydillin gelecektir. Çalışmamız bir makale sınırları içerisinde kalacağı için Tatar (Kırım-Kazan), Azeri, Türkmen, Özbek ve Kazak Türkleri arasından yetişmiş ve “repressiya”nın kurbanı olan diğer isimler hakkında ayrıntılı bilgiler verilemeyecek, çalışma sonunda bu isimlerin bir listesi ve kısa açıklamalar yer alacaktır. Liste ve kısa açıklamalara geçilmeden önce, Galiyevci düşünce temsilcileri ortadan kaldırılmamış, Galiyevci düşünce ile Türkistan ve Kafkasya’daki Riskolovcu ve Nerimanovcu düşünce başarıya ulaşmış olsaydı 20. yüzyılın “esir” ve “bağımsız” Türklerini nasıl bir gelecek bekliyor olabilirdi sorusuna da cevap bulunmaya çalışılacaktır.

Sultangaliyev’in ideolojisinin biçimlenmesinde önemli bir yere sahip olan Molla Nur Vahitov, Mirseyid Sultangaliyev, Mustafa Suphi, Turar Riskulov gibi isimlerin ortadan kaldırılması ve Neriman Nerimanov gibi önde gelen milliyetçi komünist aydın ve siyasilerin etkisizleştirilmesinden sonra, Stalin’in talimatlarıyla 1937-1938 yıllarında

Sovyetler Birliği’ndeki Türklere yönelik büyük katliamlara girişilmiştir. Girişilen katliamlar, kitleleri hedef almakla ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmakla birlikte, asıl vurucu etkisini, Kazan’da “Galiyevclilik”, Bakü’de “Nerimanovculuk”, Türkistan’da da “Riskulovculuk” adını alan ve İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, Fikirde, İşte Birlik” şiarını esas alan milliyetçi komünizmin takipçilerini ortadan kaldırarak ve Sovyetler’de yaşayan Türk topluluklarını ülkeleri, alfabeleri, edebi dilleri ve tarihleri ayrı topluluklar haline getirerek göstermiştir.

1937-1938 yılları, yukarıda da ifade edildiği üzere, binlerce Türk aydınının, siyasetçisinin, bilim adamının, yazarının, şairinin öldürüldüğü, sürgüne gönderildiği, hapsedildiği yıllar olmuştur. Repressiya yılları, Sultangaliyev, Riskulov ve Nerimanov’un takipçilerinin ortadan kaldırılmasına, özellikle de Bolşevik Rusya egemenliğinde yaşayan Türk topluluklarının ortak bilincinin çok ağır darbeler almasına, Türk topluluklarının Sovyet yönetimi karşısında her anlamda mağlup olmasına, boyun eğmesine neden olmuştur. Özellikle de

Repressiya yılları, Sultangaliyev, Riskulov ve Nerimanov’un takipçilerinin ortadan kaldırılmasına, özellikle de Bolşevik Rusya egemenliğinde yaşayan Türk topluluklarının ortak bilincinin çok ağır darbeler almasına, Türk topluluklarının Sovyet yönetimi karşısında her anlamda mağlup olmasına, boyun eğmesine neden olmuştur

Hayatı boyunca beş kez hapse atılan, iki kez sürgün hayatı yaşayan Ahmet Baytursun, 8 Aralık 1937'de kapatıldığı Almatı cezaevinde yatarken (beşinci hapis cezasıdır) kurşuna dizilerek öldürülmüş, cesedi gizlice şehir dışına gömülmüştür

bağımsızlık mücadelelerinin bilimsel, kültürel ve fikri alt yapısını oluşturan Türkologların, aydınların ve siyasilerin öldürülmesinin, sürgün ve hapis yöntemleriyle etkisizleştirilmesinin zararlı ve bilinç yıkıcı etkileri, sadece Sovyetler Birliği döneminde değil, bağımsızlık döneminde de kendisini çok ciddi bir şekilde göstermiştir.

Çarlık Rusyası döneminde, misyoner papazlarca başlatılan Türkoloji araştırmalarının, Çarlık Rusya'sı ve Sovyet Rusya dönemlerinde, Türk topluluklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma, parçalama ve ayrı ayrı milletler haline getirme çabalarına hizmet ettiği herkesçe malumdur. 19. yüzyılın sonlarına doğru yetişmeye başlayan ve Sovyetler döneminin başlarından itibaren sayıları artmaya başlayan Türk kökenli Türkologların çoğunun Türkçü, Türkbirlikçi olduğu da bilinen bir husustur. Türkolojiyi hem Çarlık Rusya'sı hem de Sovyet Rusya dönemlerinde Rusların çıkarları doğrultusunda biçimlendiren ve yönlendiren Rus şovenizminin, repressiya yıllarında Türkçü-

Türkbirlikçi Türkologları hedef almamasını ve onları ortadan kaldırmaya çalışmamasını düşünmek, elbette safça bir beklentiden öteye gitmeyecektir. Aşağıda, repressiya yıllarında ortadan kaldırılan bazı Türkçü-Türkbirlikçi Türkologlara Sovyet yönetimince isnat edilen suçlar ve ortadan kaldırılış biçimleri hakkında bilgiler verilecektir.

Ahmet Baytursun

Alaş-Orda Hükûmeti (1919'da feshedilmiştir) reisliğiyle Turar Riskulov'un başkanlığını yaptığı Türkistan Cumhuriyeti'nin Maarif Komiserliğini yapan Ahmet Baytursun, Kazak Türklerinin yetiştirdiği en büyük Türkologdur. Kazak Türkçesi ve edebiyatı, Kazak kültürü üzerine yaptığı son derece önemli çalışmalarının yanı sıra, güçlü bir yazar, gazeteci ("Kazak", "Aykap", "Ak Col"), etnograf, bestekâr müzisyen olmasıyla da tanınmıştır.

1873 (kimi kaynaklara göre 1872) yılında Torğay'da dünyaya gelen, ilköğrenimini köyündeki ceditçi öğretmenlerden alan Baytursun, daha sonra Torğay'daki iki yıllık Rus-Kazak mektebinde okumuş, ardından da İbray Altınсарın'ın Orınbor'da açtığı muallim mektebini tamamlayarak 1895-1909 yılları arasında Kostanay, Aktöbe, Karkaralı bölgelerindeki mekteplerde dersler vermiştir. Hayatı boyunca beş kez hapse atılan, iki kez sürgün hayatı yaşayan Ahmet

Baytursun, 8 Aralık 1937'de kapatıldığı Almatı cezaevinde yatarken (beşinci hapis cezasıdır) kurşuna dizilerek öldürülmüş, cesedi gizlice şehir dışına gömülmüştür (Doscunov 1992: 157).

1907'de Çar'a karşı muhalif fikirler yaydığı gerekçesiyle ilk kez hapse atılan Baytursun, 1909'da Semey Gubernatoru'nun (vali) emriyle tutuklanmış, sekiz ay hapis yattıktan sonra 1910'da Kazak ülkesi dışına sürülmesi kararlaştırılmıştır. Hapsedilip sürülmesine neden olan suçlamalar ise, Bökeyhanov Alihan ile birlikte hükûmete karşı gizli örgüt kurmak ve hocalık ettiği okullarda sadece Kazak kökenli çocukları okutmak olmuştur. 1910'dan 1917 yılının sonlarına kadar Orınbor'da yaşamak durumunda kalmıştır. Türkçülüğü ve 1920'de girip de 1921'de ayrıldığı Komünist Partisi'nin ilkelerini savunmamış olması, Sovyet döneminde de hapislerde ve sürgünlerde büyük acılar çekmesine neden olmuştur. 1929'da "Kazak Memleketik Üniversitesi" (daha sonra "Abay Atındağı Eñbek Kızıl Tuv Ordeni Kazak Pedagogika İnstitutu")'nde Kazak dili ve edebiyatı profesörü olarak göreve başlayan Baytursun, aynı yıl ülke bilim adamlarının kurultayına iştirak etmek, yazdığı "Til Cumsar" adlı kitabının tanıtım ve satış işlerini düzenlemek gibi amaçlarla Kızılorda'ya da gidip gelmiştir. Baytursun, Kızılorda'daki kurultaydan döndükten sonra tutuklanmış, üniversitedeki görevinden uzaklaştırılmıştır. 1929 yılından tutuklanıp da 1931 yılına kadar on kez sorgulanıp dört kez yüzleştirilen Baytursun, güneşin sadece iki ay görüldüğü Arhangelski'ye sürgün edilmiştir. 1934'te Almatı'ya dönen Baytursun 1937'de yeniden tutuklanmış ve hapse atılmıştır. 25 Kasım 1937'de kurşuna dizilerek idam edilme cezasına çarptırılan Ahmet Baytursun, tıpkı diğer milliyetçi Kazak aydınları Alihan Bökeyhanov, Mağcan Cumabayev, Mircakıp Dulatov, Mirzağazı Esbolov, Halel Ğabbasov, Dinmuhammed Adilov, H. Bolğanbayev, Cüsip Aymavitov, M. Avezov gibi, millî bir edebiyatın oluşumu için çabaladığı, Kazak Türkçesiyle ders kitapları yazdığı, Kazak Türkçesi gramerinin esaslarını tespit ettiği, Arap harflerinden Latin harflerine geçişe karşı çıktığı (1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'nda Latin harflerine geçiş kararı karşısında direnmiştir), köy okullarının sayısını arttırmak istediği, Kazakların kendi topraklarına, sularına sahip olması gerektiğini düşündüğü, eski bir Alaş-Ordacı olduğu, Komünist Parti'ye mensup olmayıp da ideolojisini yaymaya çalışmadığı (1920'de girmiş, fakat bir yıl sonra üyelikten ayrılmıştır), çok çalışkan ve üretken bir bilim adamı ve yurtsever olduğu için defalarca hapse atılmış, iki kez Sibiry'a sürülmüş, 8 Aralık 1937'de Stalinci temizlik girişiminin kurbanı olmuştur.²¹ Kendisini kurşuna dizerek öldürüp de cesedini gizlice Almatı'nın dışında bir yere gömenler onu, Basmacılarla, özellikle de 1920'de Moskova'da tanıştığı Zeki Velidi Togan ile ilişki kurmak ve bu ilişkiyi sürdürmekle suçlamışlardır. Onu kurşuna dizenlere göre suçları şunlardır:

1. *Alaş-Ordacılara af çıkarıldıktan (1919'da Lenin tarafından çıkarılmıştır) sonra da Velidov (Zeki Velidi Togan) ve Ermekov'a katılıp Şura Hükûmeti'ne karşı örgüt kurmak,*

2. *Bu örgüte üye olduğu dönemlerde Velidov ile ilişki kurmuş olmak, bunun için Velidov ile şifreli mektuplaşmak,*

Çağdaşı olan diğer Kazak aydınları gibi eğitim konusu üzerinde ısrarlı bir şekilde duran Cumabayoğlu'nun Gaspıralı'nın başlattığı eğitim seferberliğiyle İstanbul'da eğitim gören aydınlardan güçlü bir şekilde etkilendiği ortadadır.

3. *Basmacıların üstesinden gelindikten sonra Sovyetler Birliği dışına kaçan Zeki Velidi ile ilişki kurma işlerini yürütmek, 1926'da Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kurultayı'nda Mehmet Fuad Köprülü'den Zeki Velidi hakkında haber almak, Almanya'da okuyan bir öğrenci vasıtasıyla Zeki Velidi'den şifreli bir mektup almak ve bu mektubu 1928'e kadar evinde saklamak,*

4. *Halk düşmanlığı yapmak,*

5. *Japon casusu bir kadımla münasebet kurmuş olmak,*

6. *1927-1928 yılları arasında Sovyet hükûmetine karşı silahlı mücadele başlatabilmek için faaliyet yürütmek (Doscanov 1992: 201-203).²²*

Mağcan Cumabayoğlu

25 Haziran 1893'te Akmola'da dünyaya gelen Mağcan Cumabayoğlu, ilköğrenimini dört yaşından itibaren, Rus ordusundan kaçıp babasının

yaşadığı obaya gelen Başkurt kökenli Ahiyetdin Akanov'un açtığı okulda görmüştür. Babası tarafından daha sonra Kızılcar'daki Muhammedcan Begişov'un üstatlık ettiği medreseye gönderilmiş, burada dört yıl okuyarak Türkçe, Arapça ve Farsça ile bu dillerde meydana getirilen edebi eserleri öğrenmiştir. Muhammedcan Begişov, üniversite eğitimini İstanbul'da almış ve Kızılcar'a döndükten sonra şehrindeki "Şalkazak Medresesi"nde dersler vermiştir. Mağcan'ın da öğrenim gördüğü bu medresede Arap, Fars ve Türk dillerinde dersler verilmiş, bunların yanı sıra bu medresede Türk halklarının tarihi de okutulmuştur. Çağdaşı olan diğer Kazak aydınları gibi eğitim konusu üzerinde ısrarlı bir şekilde duran Cumabayoğlu'nun Gaspıralı'nın başlattığı eğitim seferberliğiyle İstanbul'da eğitim gören aydınlardan güçlü bir şekilde etkilendiği ortadadır. Medrese öğreniminden tatmin olmayan Mağcan, Bekmukambet Serkebayev ile birlikte Ufa'ya geçmiş ve "Galiye (Aliye) Medresesi"nde öğrenime başlamıştır. Medresenin başmuallimi olan Galimcan İbrahimov, Mağcan'ın zekâsını, bilgi seviyesini, öğrenme açlığı ve yeteneğini gördükten sonra onun Galiye Medresesi'nden alacağı fazla bir şey olmadığına kanaat getirmiş, onu başka bir yerde eğitim almaya yönlendirmiştir. Galimcan İbrahimov, Kazak Türklerinin Abay'dan sonra yetiştirdiği en büyük sairi Mağcan'ın şiirlerinin 1912'de Kazan'da yayınlanmasına da yardımcı olmuştur. Mağcan'ın asıl üstadı, Mircakıp Dulatov'dur. Dulatov'dan Rusçayı öğrenen Mağcan, bir yandan da Ahmet Baytursun'un çıkardığı "Kazak" adlı gazetede yazmaya başlamıştır. Baytursun ile diğer dostlarının teşvikiyle Avrupa bilimine yakınlaşmak niyetiyle Ombı'ya gelip öğretmenler seminerine katılmıştır. Seken Seyfullin ile de bu seminerde tanışıp

dost olmuştur. Öğretmenler seminerini 1917 yılında altın madalya ile tamamlayan Mağcan daha sonra evlenmiş, fakat karısını 1919'da doğum sırasında kaybetmiştir. Dünyaya gelen çocuğunu da 1920'de kaybeden Mağcan, bu dönemde büyük üzüntü ve sıkıntılar yaşamış, yaşadığı üzüntü ve sıkıntılar şiirlerinde yansımaları bulmuştur.

Mağcan, 1917'de kurulan Alaş-Orda Partisi'nin kurultayına davet edilmiş, daha sonra da partinin eğitim komisyonuna üye seçilmiştir. "Üş Cüz" Partisi tarafından hapse atılan Mağcan, Çek isyanı sırasında hapisten çıkmıştır. Kolçak Hükûmeti'nin Kazakistan'ı hedef alması üzerine bağımsızlığa dair umutlarını yitirme noktasına gelmiştir. Kızıl Ordu'nun Kolçak Hükûmeti'ni devirmesinden sonra Alaş-Orda yöneticileri için genel af çıkarılmıştır. Mağcan, bu dönemde Ahmet Baytursun'un saflarında yer alarak, Orınbor'da kurulan ilk Kazak Hükûmeti'nin üyesi ve Eğitim Komiseri olmuştur. Aynı dönemde Akmola'da çıkan "Bostandık Tuvi" adlı gazetenin redaktörlüğünü de yapan Mağcan, ileriki yıllarda (1921-1922) eğitim-öğretim alanında çeşitli makale ve kitaplar ("Cazılaşak Okuv Kuralları Hem Mektebimiz", "Pedagogika") yayımlamıştır.

1924 yılında Moskova'da okuyan Kazak gençlerin bir toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıda Mağcan'ın şiirleri değerlendirilmiştir. Toplantıda Mağcan'ın şiirlerinin çoğunda geçmişin övüldüğüne, eskinin takip edildiğine, milliyetçiliğin dillendirildiğine, kişiselliği ön plana çıkardığına hükmedilmiştir. Bu dönemden itibaren KazAPP liderleri Mağcan'a karşı girişimler başlatmışlar, yazdırdıkları makalelerde onu milliyetçi, Türkçü, zengin-feodal yanlısı, bencil diye nitelendirmişlerdir. 1929'da üç yüzden fazla Kazak aydını tutuklanmış, Mağcan da aynı yıl tutuklanıp Moskova'daki Butırka Hapishanesi'ne kapatılmıştır. 1935 yılında M. Gorki'ye bir mektup yazmış ve Gorki'nin girişimleriyle serbest bırakılmıştır. Bundan sonra Kızılcar'daki bir orta mektepte Rus dili ve edebiyatı dersleri vermeye başlamış, 18 Mart 1937'de Seken Seyfullin'in daveti üzerine Almatı'ya geçmiştir. Çok geçmeden 30 Aralık 1937'de yeniden tutuklanmış ve 1938'de Stalinizmin kurbanı olmuştur. Mağcan, atıldığı hapishanenin dar hücrelerinde kurşuna dizilip şehrin sırtına gizlice gömülmüştür. Sovyet yönetimi sadece Mağcan'ı tutuklayıp kurşuna dizmekle yetinmemiş, kardeşlerini de her türlü eziyete (kovuşturma, hapis ve sürgün) maruz bırakmıştır. 1938'de Alaş-Ordacı, Türkçü (Pantürkist) olmakla ve "Alka" adlı gizli bir milliyetçi edebi derneği kurmakla suçlanıp kurşuna dizilen, başta İngiliz emperyalizmine karşı mücadele veren Türkiye'deki kardeşlerine yazdığı "Alıstağı Bavırına" olmak üzere, yüzlerce şiirin şairi Mağcan Cumabayoğlu, 1960'ta aklanmıştır (Abdullin-vd. 1989: 391-399; Doscanov 1992: 232-243).²³

Bekir Sıtkı Çobanzade

Kırım Türklerinin en büyük şairlerinden ve Türk dilinin önde gelen uzmanlarında olan Bekir Sıtkı Çobanzade, hayatını Türklüğün ve Doğunun geri kalmışlıktan kurtulmasına ve Türk dilinin birliğine adanmış bir insan olarak, 1937

Kırım Türklerinin en büyük şairlerinden ve Türk dilinin önde gelen uzmanlarında olan Bekir Sıtkı Çobanzade, hayatını Türklüğün ve Doğunun geri kalmışlıktan kurtulmasına ve Türk dilinin birliğine adanmış bir insan olarak, 1937 yılında, Stalin'in insanlık tarihine kan kızıllı harflerle yazılmış olan "Kızıl Terör"ünün kurbanlarından olmuştur.

yılında, Stalin'in insanlık tarihine kan kızıllı harflerle yazılmış olan "Kızıl Terör"ünün kurbanlarından olmuştur. "Kırım Talebe Cemiyeti"nin yardımıyla parasız yatılı olarak 1909-1914 yılları arasında Galatasaray Sultanisi'nde (bir başka rivayete göre, İstanbul Sultanisi'nin idadi kısmında) okumuş, 1914'te Kırım'a geri dönmüş, Odesa'da okumaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ruslar tarafından askere çağrılmış, Rus ordusunda Türkiye'ye karşı hizmet etmemek için Besarabya, Kişinef, Romanya yoluyla Rusya'dan kaçarak tekrar İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a gelir gelmez İstanbul Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde okumaya başlamıştır. Öğrenciliği sırasında Macar kökenli bir öğretmenin yönlendirmesiyle Budapeşte'ye gitmiştir. Burada Péter Pazmany Üniversitesi'ne kaydolmuş, üniversiteyi bitirdikten sonra Şarkiyat Akademisi'nde işe kabul edilerek İ. Kunoş'un danışmanlığında "Codex Cumanicus"u incelemiştir. Tezinin konusu, "Kıpçakların Codex Cumanicus Yazma Edebiyat Abideleri ve Türk Lehçelerinde Telaffuzun Temel Problemleri" olmuştur. 1919'da aynı üniversitede Türk filolojisi, Arap edebiyatı tarihi ve Macar edebiyatı tarihi konularında doktora çalışması yapmıştır.

İstanbul'da bulunduğu sırada, "Genç Buharalılar Cemiyeti" üyeleriyle yakından meşgul olmuş ve onlara İsmail Gaspıralı'nın "usul-i cedid"ini aşlamaya çalışmıştır.

Kırımlılar Cemiyet-i Hayriyesi'nin tahsil için Macaristan'a gönderdiği öğrencilerin 7 Ekim 1918'de Budapeşte'ye varışları sırasında, onları karşılayanlar arasında Turan Cemiyeti üyelerinden başka, Kırımlılar Cemiyeti Murahhası olarak Çobanzade de istasyonda hazır olmuştur.

1919'da doktorasını verdikten sonra Budapeşte'de öğretim üyeliğine alıkonmuş ve bu sırada Lozan Üniversitesi'nden de davet almıştır.

1920 yılının Mart ayı sonlarında Cafer Seydahmet Kırırmer'in daveti üzerine Lozan'a gitmiş ve orada üç ay kalarak Kırım Türklerinin millî teşkilatı olan Millî Fırka'ya katılmıştır. 1920 Temmuzunda İstanbul'a gelmiş ve oradan Kırım'a geçmiştir. Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinden sonra da Millî Fırka'nın Millî Kurtuluş Merkezi toplantılarına katılmayı sürdürmüş, partinin yeraltı çalışmalarına katılmaktan da geri kalmamıştır.

1921'de Totayköy'de açılan öğretmen okulunda Tatar dili ve edebiyatı öğretmenliği yapmıştır. Veli İbrahimov'un çabalarıyla Akmeçsit'te açılan üniversitede Türkoloji profesörü unvanıyla, "Türk Lehçelerinin Grameri" dersini vermiştir. 1924 yılında Kırım Üniversitesi'nin rektörlüğüne getirilmiştir. 1924-1937 yılları arasında Taşkent, Kazan, Moskova, Leningrad (Petersburg) üniversitelerinde ders vermiş; Dağıstan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan ve diğer bazı yerlerde araştırma ve çalışmalar yapmıştır.

1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji Kongresi'ne "Türk-Tatar Dillerinin Karşılıklı Münasebetleri" ve "Türk-Tatar Dillerinde İlimi Terminolojinin Tanzimi Prensipleri" başlıklı bildirilerle katılan Çobanzade, Yeni Alfabe Merkez Komitesi'nin 6-13 Mayıs 1931'de Almatı'da yaptığı toplantıda "Türk Alfabelerinin Birleştirilmesi" sorunu ile yetinmeyerek yazım, terminoloji ve Türk dillerinin birleştirilmesi gibi konuları da gözden geçirmiştir.

Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların hazırlanması amacıyla yurt dışından davet edilen bilim adamları arasında Bekir Sıtkı Çobanzade de yer almıştır. Çobanzade, öldürüldüğü 1937 yılına kadar Azerbaycan'da üniversitede millî kadroların yetiştirilmesi işiyle uğraşmıştır (Otar 1999: 13-20).

Düşünce sisteminin temelinde "dil birliği" yatan Çobanzade, dünyada Türkçenin bütünlüğüne inanmış ve gerek Latin harflerinin kabulünde ve gerekse akademik çalışmalarında bu yolda ilerlemeye çalışmıştır. O, Türkçenin tek bir dil olduğuna inanmış, onun edebi, ilmi ve fenni bakımlardan bütünleşmesini arzulamıştır. Dilin bölünmesi ve lehçelerin zorla birbirinden uzaklaştırılıp ayrı diller hâline getirilmesine karşı mücadele etmiştir. Yerel lehçelere dayanan ayrı ayrı edebiyatlar ve bilim dilleri yaratma düşüncesine her zaman muhalif olan Çobanzade, kitaplarını bu düşünce çerçevesinde yazmış, derslerini de yine bu düşünce doğrultusunda vermiştir. Yaşanılan dönemin bütün zorluklarına rağmen, dil birliği düşüncesinden taviz vermeyen Çobanzade, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarından asla şaşmamıştır. "Türk-Tatar Lisaniyyatına Methal" adlı eserinde, "Muhtelif şivelerden ayrı ayrı edebiyat, mektep, matbuat meydana getirmek, Türk münevverlerinden pek çoğunun geçtiği bir koridordur; hâlbuki bu mümkün değildir" diye yazan ve Türk lehçelerinin köklü bir geçmişe sahip olan Türk dilinin çağdaş

Düşünce sisteminin temelinde "dil birliği" yatan Çobanzade, dünyada Türkçenin bütünlüğüne inanmış ve gerek Latin harflerinin kabulünde ve gerekse akademik çalışmalarında bu yolda ilerlemeye çalışmıştır.

uzantıları olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eden Çobanzade, 1926'daki Türkoloji Kongresi'nden sonra da alfabelerin birleştirilmesi yolunda mücadelesine devam etmiş ve bu mücadelesi hayatına mal olmuştur (Otar 1999: 24).

Daha 1929'dan itibaren üzerine gidilmeye başlanan Çobanzade, Ocak 1937'de tutuklanıp hapse atılmış ve "karşı devrimci", "pantürkist" suçlamalarıyla dört kez sorgulanmış, suçu sabit görülüp kurşuna dizilerek öldürülme cezasına çarptırılmıştır. Çobanzade'ye yönelik suçlamaları maddeler halinde şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Millî Cumhuriyetleri, SSCB'den ayırmak istemesi; birleşik bir Türk-Tatar devleti kurmak düşüncesini uygulayan bütün SSCB çapında karşı devrimci pantürkist bir teşkilatın üyesi olarak Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne ve Sovyet Devleti'ne karşı mücadele etmesi,

2. Kırım, Azerbaycan, Özbekistan ve Dağıstan'da silahlı isyan, sabotaj ve terör yollarıyla faaliyetlerde bulunması,

3. Fiilen casusluk yapması, Türkiye ve Polonya gizli servislerinin ajanı olması (Bünyadov 1993: 94; Otar 1999: 21-22).

12 Ekim 1937'de hakkında idam kararı verilen Çobanzade, 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Öldürülmesiyle ilgili diğer bir rivayet de, 1937 yılının sonlarında başlarında bir Ermeni'nin bulunduğu bir NKVD heyeti tarafından tutuklanıp Sibirya'ya sürüldüğü ve orada Ruslar tarafından şehit edildiğidir (Otar 1999: 22).

Halid Seyid Hocayev

Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların oluşturulabilmesi için Azerbaycan'a çağırılan ve Sovyet yönetimince 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen büyük Türkolog Halid Seyid Hocayev, 1888'de Taşkent'in Koşkorgan kentinde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini köyünde tamamladıktan sonra Taşkent'te altı yıl medrese eğitimi almıştır. Burada Arapça ve Farsça öğrenen Halid Seyid, yüksek öğrenimi için İstanbul'a gelmiştir. Giriş sınavını başararak 1914'te İstanbul Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesi'ne girmiştir. 1918'de fakülteyi bitirerek memleketine dönmek üzere yola koyulmuş, fakat iç karışıklıklar nedeniyle Türkistan'a geçişler kapalı olduğu için bir müddet Azerbaycan'da kalmıştır. Bu süre zarfında Gence'de lise öğretmenliği yapmış, ortalığın yatışması üzerine Taşkent'e geçmiştir. Taşkent'te fazla kalmayan Hocayev, tekrar Azerbaycan'a dönmüş, 1922-1926 yılları arasında Özbekistan'ın Bakü'deki temsilciğinin öğrenci yurdunda müdürlük, orta ve yüksek tahsil okullarında öğretmenlik yapmıştır. 1926'dan itibaren Azerbaycan Yüksel Pedagoji Enstitüsü ile Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde Azerbaycan dili ve edebiyatı, Arapça ve Farsça dersleri vermiştir. 1934 yılından tutuklandığı 1937 yılına kadar SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nde çalışan Hocayev, üslup, sentaks, Türk ve Fars dillerinin grameri ile

ilgili çalışmalar yapmış, Orhon Yazıtları'nı tercüme etmiştir. En önemli hizmetlerinden birisi de Kaşgarlı Mahmud'un "Divanü Lüğati't-Türk"ünü tercüme etmesidir. Ki, bu tercüme Sovyetler döneminde yapılan ilk tercümedir.²⁴ Sovyet yönetimince "karşı devrimci eser" olarak nitelendirilen "Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı" (Bakü 1926) eseri, onun çalışmaları arasında özel bir yere sahiptir. Hocayev'in "Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım" adlı eseri 1929'da Bakü'de yayımlanmıştır.²⁵ Tıpkı kendisi gibi, bir kısım eserleri de "repressiya" yıllarında yok edilmiştir. Bunlar, 1936'da tamamladığı "Üslubiyad Nazariyesi", "Türk Dilinin Sentaksı" ve "Türk Dillerinin Tarihi Grammatikası" adlı eserleridir. Bunların dışında, "Çağatay Edebiyatından Muharizeler", "Türkistan Tarihinin Kısa İcmali", "Türk Edebiyatı Nazariyesi", "İran Dillerinin Grammatikası" adlı kitapları yayımlanmış ve ders kitabı olarak okutulmuştur.

Azerbaycan'da bulunduğu süre zarfında, İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" şiarına bağlı kalarak hazırladığı çalışmalarıyla Türkoloji araştırmaları tarihinde son derece önemli bir yer kazanan Hocayev, 3 Haziran 1937'de tutuklanır ve sorgulaması 4 Eylül 1937'ye kadar sürer. Sorgulamalar sırasında ağır işkencelere maruz kalan Hocayev, kendisine yöneltilen 1916'dan beri pantürkist faaliyette bulunduğu, Gaziz Gubaydillin'in 1925'te Bakü'ye gelmesiyle pantürkist teşkilata girdiği, genç öğrencileri bu yola sevk ettiği, özellikle de bu işi yatakhane müdürlüğü sırasında Özbek öğrenciler arasında yaptığı, Veli Hulufu, Gulam Bağirov, Zifeld, Cabbar Memmedzade, Hanife Zeynalı ile pantürkist ilişkiler kurduğu, 1918'de İstanbul Üniversitesi'nden bir grup öğrenciyle Nuri Paşa'nın ordusuna katıldığı ve o günden bu yana bu işi sürdürdüğü suçlamalarını kabul etmek zorunda kalmıştır (Bünyadov 1993: 165-168).

Sorgulaması biten Hocayev için mahkeme, 13 Eylül 1937'de kurşuna dizilerek öldürülme cezası verir. Mahkeme hükmü aynen şöyledir: "İtham edilen Hocayev, 1925 yılından bu yana "Umumittifak Antisovyet Pantürkist, Yıkıcı-Terörist ve Casus Teşkilatı"nın üyesidir. Onların amacı, Sovyet hâkimiyetini yıkmak, millî cumhuriyetleri SSRİ'den ayırmak ve birleşik Türk-Tatar burjuva devletini kurmaktır. Hocayev, düzenli olarak karşı devrimci-milliyetçi propaganda yapmış, karşı devrimci pantürkist teşkilata yeni yeni üyeler kazandırmış ve 1924'ten 1937'ye dek bir yabancı devletin casusluğunu yapmıştır. Yukarıda

"İtham edilen Hocayev, 1925 yılından bu yana "Umumittifak Antisovyet Pantürkist, Yıkıcı-Terörist ve Casus Teşkilatı"nın üyesidir. Onların amacı, Sovyet hâkimiyetini yıkmak, millî cumhuriyetleri SSRİ'den ayırmak ve birleşik Türk-Tatar burjuva devletini kurmaktır.

yazılanlara ve Azerbaycan SSR CPM'nin 316 ve 317. maddelerine uygun SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegyası, Halid Seyid Hocayev'i en ağır cezaya-kurşuna dizilmeye-mahkûm etti. Hüküm kesindir, itiraz kabul edilmeyecek ve hüküm 1 Aralık 1934 yılı SSRİ CPM'nin kararına göre derhal yerine getirilecektir." (Bünyadov 1993: 168)

Halid Seyid Hocayev, diğer yoldaşları Gaziz Gubaydillin ve Bekir Sıtkı Çobanzade ile birlikte, 13 Ekim 1937'de Bakü'de kurşuna dizilerek öldürülür. 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen Hocayev, 16 Mayıs 1957'de mahkemece aklanır.

Gaziz Gubaydillin

KGB arşivlerinde kendisinden "Sultangaliyev'in karşı devrimci örgütünün üyesi", "SSCB'de pantürkizmin ideologu" diye söz edilen Gaziz Gubaydillin, Nerimanovcuların Azerbaycan'da iktidara gelmesinden sonra millî kadroların yetiştirilebilmesi amacıyla davet edilen bilim insanlarından birisidir. İdilboyu Türklerinin yetiştirdiği en meşhur tarihçilerden olan ve 13 Ekim 1937'de Sovyet yönetimince kurşuna dizilerek öldürülen Gubaydillin, 27 Haziran 1877'de Kazan'da dünyaya gelmiş, ilköğrenimini Halidiye Medresesi'nde görmüştür. 1909'da okuduğu lise öğrenimini tamamlayan Gubaydillin, Kazan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydolmuştur. Bir yıl okuduktan sonra hocaları N. F. Katanov ve N. N. Firsov'un yardımıyla Tarih-Filoloji Fakültesi'ne geçer. Üniversite öğrencisiyken medrese öğrenimi sırasında öğrendiği Arapça, Farsça ve Rusçaya ek olarak Almanca, Fransızca ve Latinceyi de öğrenen Gubaydillin, ileriki yıllarda Eski Yunanca ile İngilizceyi de bildiği diller arasına eklemiştir. Bilimsel çalışmalarına daha öğrencilik yıllarında başlayan Gubaydillin, 1910 yılında "Ben-i Haldun ve Aristo'nun Politikası" adlı bir kitap hazırlamış, okul bitirme tezi olan "Moğol Tarihinin Tarihçisi Marko Polo"yu "Şura" dergisinin 11-20. sayıları arasında yayımlatmıştır. Öğrencilik yıllarında siyasi hareketlere iştirak eden Gubaydillin, Kazan Türklerinin tanınmış edebiyatçılarından Fatih Emirhan ve Abdullah Tukay ile yakın dost olmuş, onlarla birlikte çeşitli dergiler çıkarmıştır. Üniversiteyi tamamladıktan sonra Kazan'dan ayrılıp Troitsk şehrine geçmek zorunda kalmış, orada "Vazifa" adında bir Tatar medresesinde müdürlük yapmıştır. Kazan'a 1917 Şubat Devrimi'nden sonra geçebilmiş, 1919'a kadar "Dinler Tarihi", "Eski Zaman Tarihi", "Rus Tarihi" gibi ders kitaplarını hazırlamıştır. Onun Türklük ve Tatarlık meselesini ele aldığı "Türk mü, Tatar mı?" adlı eseri de bu dönemde yayımlanmıştır. Tatarları Türk olarak nitelendiren Gubaydillin, Tatarların Türklüğü meselesini, "Tatarların Gelip Çıkışı ve Altın Ordu" adlı makalesinde Türkbirlikçi bir akademisyen gözüyle yeniden ele almıştır.

1919'da Kazan Üniversitesi tarih kürsüsünde N. F. Katanov ile N. N. Firsov'un yanında asistanlığa başlayan Gubaydillin, 1921'de "Hazar Kağanlığı Tarihi Tecrübesi" adlı teziyle asistanlığını tamamlamıştır. 1922-1925 yılları arasında "Tatar Tarihi",

“Tatarlarda Sınıflar Tarihi”, “Pugaçev İsyanı” ve üç ciltlik “Tatar Edebiyatı Tarihi” (amcasının oğlu Ali Rahim’le birlikte) adlı eserleri yayımlamıştır.

1925’te Neriman Nerimanov’un Azerbaycan’da millî kadroların yetiştirilmesi projesi kapsamında Azerbaycan’a davet edilen Gubaydillin, 1926-1927 yıllarında Azerbaycan Üniversitelerinde Azerbaycan tarihi okutulmaya başlanması üzerine, bu üniversitelerde dersler vermiş, asistanlar yetiştirmiştir. 1926’da Bakü’de düzenlenen Türkoloji Kongresi’ne “Türk-Tatar Halklarının Tarihi Edebiyatının İnkişafı” başlıklı bildiriyle katılan Gubaydillin’in Azerbaycan’ı Öğrenme Cemiyeti’nin haberleri arasından yayımladığı “Hazarların Menşei Hakkında Kayıtlar” adlı eseri, 1937’de önüne karşı devrimci edebiyat eseri olarak getirilmiş, suçlanmasına neden olmuştur (Coşkunarslan 1996: 47-48).

1926’dan sonra “Tatar Tarihi”, “Tatar Burjuvaziyası Tarihinden”, “Kazan Tatarlarında Feodal Sınıfın Yıkılması Tarihinden” adlı makaleleri Moskova’da yayımlanan Gubaydillin, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şark Tarihi Fakültesi’nin doçenti ve Yüksek Pedagoji Enstitüsü İçtimaiyet-Tarih Şubesi’nin dekanı olmuştur. Bu dönemde Hüseyin Cavid, Abdullah Şaig, Bekir Sıtkı Çobanzade, Tağı Şahbazı, A. N. Samoyloviç gibi isimlerle yakın dostluklar kurmuştur ve bu ve buna benzer isimler Sovyet yönetimince daha sonra “pantürkist” ve “karşı devrimci” olarak nitelendirilmiştir. 1927’de çalışmalarını hızlandıran ve “Özbek Halkının Menşei Problemi”, “Pugaçev ve Tatarlar”, “Volga Boyu Tatarlarının Sosyal İnkişafının Merhaleleri”, “Azerbaycan Beyleri ve Onların Aslı Kendileleri” ve “Tatarlar Karışıklık Devrinde” adlı eserlerini yayımlayan Gubaydillin, aynı yıl profesör unvanını almaya hak kazanmıştır.

Türkistan’daki üniversiteler tarafından defalarca ders vermesi için davet alan Gubaydillin, bu sayede Türk Dünyası’nda gezip görmedik bir yer bırakmamış, bu “Turan” seyahatleri ileriki yıllarda başına bela olmuş, bu geziler nedeniyle pantürkizmin esas ideologu olmakla suçlanmıştır (Coşkunarslan 1996: 48).

1927-1928 yılları arasında çok sayıda makalesi yayımlanan Gubaydillin’in çalıştığı Şarkşinaslık Fakültesi, kısa sürede bütün Rusya’da en güçlü şarkiyat merkezlerinden birisi hâline gelmiştir. Fakültede okutulan dersler, dersleri veren hocalar (Bekir Sıtkı Çobanzade, Gaziz Gubaydillin, Y. Ratgavzer, P. Fridolin, V.

Türkistan’daki üniversiteler tarafından defalarca ders vermesi için davet alan Gubaydillin, bu sayede Türk Dünyası’nda gezip görmedik bir yer bırakmamış, bu “Turan” seyahatleri ileriki yıllarda başına bela olmuş, bu geziler nedeniyle pantürkizmin esas ideologu olmakla suçlanmıştır

Zummer, A. Zeküzade, M. Halfin, M. İbrahimov, V. Barthold, Samoyloviç, N. Marr) ve fakültede izlenen Türkleştirme politikaları Sovyet yönetimini rahatsız etmiş, Kasım 1928'de Azerbaycan Komünist Partisi Bakü Komitesi, Şarkşinaslık Fakültesi'ni gereksiz bularak fakülteyi Pedagoji Enstitüsü ile birleştirmiştir (Coşkunarslan 1996: 49).

1931'den itibaren Stalinci baskılara maruz kalmaya başlayan Gubaydillin'in eserlerinin basımı yavaşlamış, eserleri çeşitli bahanelerle yayım planlarından çıkarılmıştır. Makaleleri dergi merkezlerinde aylarca bekletilen Gubaydillin, hakkında çıkan eleştiri yazıları ve "Nerimanovculuk"la suçlanması nedenleriyle Kazan'a dönmüştür. Kazan'a döndükten sonra da ağır eleştiriler alan Gubaydillin, baskılardan bir nebze de olsa kurtulabilmek için kendi eserlerini eleştiren bazı yazılar yazıp "Kızıl Tataristan" gazetesinde yayımlatmıştır.²⁶

1935'te yeniden Bakü'ye dönen ve 1936 yılının sonlarından itibaren Azerbaycan Devlet Üniversitesi Sovyet Halkları Tarihi kürsüsünde ders vermeye başlayan Gubaydillin, 18 Mart 1937'de tutuklanmıştır. Altı kez sorgulanan ve pantürkist bir örgüte üye olmak, pantürkizmin ideologu olmak, Sultangaliyev'in karşı devrimci teşkilatının üyesi olmak, Türkiye, Japonya ve Almanya yararına çalışmak gibi suçlarla itham edilen Gubaydillin, 12 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülme cezasına çarptırılmıştır. Ziya Bünyadov, 13 Ekim 1937'de kurşuna dizilerek öldürülen Gubaydillin hakkındaki kararı, KGB arşivlerinden şu şekilde aktarmaktadır:

"16 Eylül 1937'de G. S. Gubaydillin, Azerbaycan SSR CM'nin 73, 64, 63-1, 69 ve 70. maddelerinde yazılı suçlara iştirakına, yani:

1. Millî cumhuriyetlerin SSRİ'den silahlı mücadeleyle ayrılmasına hazırlanan ve birleşik Türk-Tatar devletinin kurulması için çalışan umumittifak karşı devrimci pantürkist teşkilat merkezinin üyesi olduğuna,

2. Pantürkist teşkilatta dolaylı bir şekilde faaliyet gösterdiğine ve Kırım, Tataristan, Özbekistan ve Azerbaycan'da yeni yeni üyeler kazandırdığına,

3. Zarar verici-yıkıcı grup meydana getirdiğine ve Azerneftkombinatın madenlerine zarar verici bir dizi emirler verdiği,

4. Türk, Alman ve Japon gizli servislerinin casusu gibi faaliyetler gösterdiğine dair suçlanmış ve itham kararı tertip edilmiştir.

11 Ekim 1937'de SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyası Seyir Sessiyası'nın hazırlık toplantısının protokolü tertip edilmiştir. Burada beyan olunmuştur:

1. Suçlama kararı onaylansın ve işe 1 Aralık 1934 yılı kararına uygun olarak SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyasında bakılsın.

2. Gaziz Salihoviç Gubaydillin'in işi Azerbaycan SSR CM'nin 73, 64, 63-1, 69 ve 70. maddelerine göre mahkemeye verilsin.

3. İşe bağlı mahkeme toplantısında avukatsız, savcısız ve şahitsiz bakılsın.

12 Ekim 1937'de SSRİ Yüksek Mahkemesi Savaş Kollegiyası Seyyar Sessiyası'nın

bağlı mahkeme toplantısı oldu. Oturum saat 11.40'ta açıldı. "Sanık G. S. Gubaydillin, kendisinin suçlu olduğunu itiraf etti. İlk soruşturmada verdiği ifadeleri tam olarak tasdik etti, mahkeme sorgusuna hiçbir ilavesi olmayacağını bildirdi." Başkan sanığa son söz hakkını verdi ve mahkeme oturumunu kapattı. Burada sanık bütün suçlarının üstünün tamamen açıldığını gösterdi ve cezasının hafifletilmesini rica etti.

Hüküm okundu. Gazis Salihoviç Gubaydillin şahsi eşyaları müsadere edilmekle birlikte en ağır cezaya, kurşuna dizilmeye mahkûm olunsun. Hüküm kesindir, itiraz kabul edilmeyecektir ve 1 Aralık 1934 tarihli SSRİ MİK kararına dayanılarak hüküm derhal yerine getirilmelidir. Oturum saat 12.00'de bitti." (Bünyadov 1993: 198-199).

Sonuç

1917'de gerçekleştirilen Bolşevik Devrimi'ne kendi halklarının sorumluluklarını omuzlarında hissederek destek veren başta Mirseyid Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Molla Nur Vahitov, Neriman Nerimanov olmak üzere, çok sayıda Türk aydınının şovenist Sovyet yönetimi tarafından ortadan kaldırılması ya da çeşitli yöntemlerle etkisiz hale getirilmesi; Sovyetler Birliği bünyesinde yaşayan Türk topluluklarının bağımsız ve birleşmiş geleceğini kurmak ve emperyalizmin her türlü-süne dur diyebilmek amacıyla ortaya çıkan "Galiyecilik" ve onun Azerbaycan ve Türkistan'daki çeşitlenmeleri olan "Rıskulovculuk" ile "Nerimanovculuk"un boğulmaya çalışılması; Rusya Türklerinin 20. yüzyılı ıskalamalarına, Türkiye Cumhuriyeti gibi bir devlete sahip olamamalarına, hedeflenen İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ve Sibiryâ bölgelerini kapsayan Türk birliğini gerçekleştirememelerine neden olmuştur. Stalin döneminde gerçekleştirilen "repressiya", binlerce Türk aydınını, Türk bilim adamını, Türk edebiyatçısını ortadan kaldırmış, Türk topluluklarını 20. yüzyılın başlarındaki birlik felsefesini savunan Sultangaliyev, Molla Nur Vahidov, Turar Rıskulov, Münevver Kari, Neriman Nedrimanov, Mehmet Emin Resulzade, Alihan Bökeyhan gibi aydınlardan mahrum bırakmıştır. Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov gibi önderleri bir daha yetiştiremeyecek duruma getirilen Türk toplulukları, dil, tarih, kültür birliği bilincinden uzaklaştırılmış, Türklük

Mirseyit Sultangaliyev, Turar Rıskulov, Neriman Nerimanov gibi önderleri bir daha yetiştiremeyecek duruma getirilen Türk toplulukları, dil, tarih, kültür birliği bilincinden uzaklaştırılmış, Türklük bilincinin yerini, toprak, dil ve yerellik esasına göre biçimlendirilen yapay uluslar ve mikro milliyetçilik ("boyculuk" ya da "kabilecilik") almıştır.

Rusya Türklüğünün 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yetiştirdiği siyasileri, aydınları, bilim adamları, sanatkârları Stalin döneminde ortadan kaldırılmamış, “Galiyevcilik” ile çeşitlenmeleri olan “Nerimanovculuk” ve “Riskulovculuk” boğul(a)mamış olsaydı ne olurdu?

bilincinin yerini, toprak, dil ve yerellik esasına göre biçimlendirilen yapay uluslar ve mikro milliyetçilik (“boyculuk” ya da “kabilecilik”) almıştır. 20. yüzyılın başlarında girdiği amansız mücadeleyi kaybeden Rusya Türklüğü, farklılık ve ayrılıkların ön plana çıkarıldığı küçük devletçilere, otonomilere bölünmüş, Çarlık yağmurundan kaçarken Sovyet dolusuna tutulmuştur.

19. yüzyılın sonlarıyla 20. yüzyılın başlarında var kalabilme, bağımsız olabilme uğruna topyekûn mücadeleye giren Rusya Türklüğü, 20. yüzyılın başlarında, özellikle de 1930'larda yetiştirdiği bütün milliyetçi siyasilerini, aydınlarını, bilim insanlarını, şairlerini kaybetmiş; dünya, eşi benzeri görülmemiş bir aydın katliamına tanık olmuştur. 1930'larda hemen hemen bütün aydınlarını kaybeden Rusya Türklüğü, bütün bunlar yetmezmiş gibi, 1939-1944 yılları arasında, 2. Dünya Savaşı nedeniyle binlerce evladını yitirmiştir.

20. yüzyılın başlarında amansız bir mücadeleye giren Türklük dünyası, Rusya'da teslim olmak zorunda kalırken, aynı dönemde Batı emperyalizmine karşı mücadele eden Türkiye Türkleri,

başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, köklü bir devlet geleneğinin eseri olan milliyetçi siyasileriyle aydınlarının önderliğinde tam bağımsız millî devletlerini kurmayı başarmışlar ve böylece Türklük dünyası bütünüyle esir olmaktan kurtulmuştur. Fakat, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra, Sevr belgesini yırtarak ortaya çıkan bağımsız millî devleti affedemeyen “yeryüzü Tanrıları” derhal devreye girip 20. yüzyılın tek bağımsız Türk devleti olan Türkiye Cumhuriyeti'ni ekonomi de ve siyasette yeniden batıya bağımlı hale getirmeyi başaramışlardır. 20. yüzyıl başlarında topyekûn varlık yokluk mücadelesine giren Türklük âleminin batısında ortaya çıkan bağımsız millî devlet, Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü ve yaslanabileceği bağımsız bir Türklük dünyasının yokluğu nedeniyle, güçlenememiş, Türklük dünyasının lideri konumuna gelememiş, sadece ayakta kalabilmek için mücadele vermek zorunda kalmıştır.

Rusya Türklüğünün 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında yetiştirdiği siyasileri, aydınları, bilim adamları, sanatkârları Stalin döneminde ortadan kaldırılmamış, “Galiyevcilik” ile çeşitlenmeleri olan “Nerimanovculuk” ve “Riskulovculuk” boğul(a)mamış olsaydı ne olurdu? Herhâlde, Sovyetler Birliği

varlığını devam ettirse de Türkler, bu birlik içerisinde Ruslardan daha fazla güçlü ve belirleyici bir konumda olacaktı. Rus şovenizminin yerini, gerçek anlamda antiemperyalist ve Türk boylarının genleriyle oynamayan bir yapı alacaktı. Sovyetler Birliği'nin önemli bir bölümü, öncelikle İdil-Ural, Azerbaycan (Kafkaslar) ve Türkistan devletlerinin egemenliği altına geçecek daha sonra da Rusların da sadece bir parçası olacağı tek bir "sömürgeler enternasyonalı"ne dönüşecekti. Yani, 1980'lerde yeni bir evrim sürecine giren ve 1990'da kısmen dağılan Sovyetler Birliği'nin yerini, Doğu toplumlarının (Özellikle de Tatarlar, Kazaklar ve Azeriler) daha baskın olacağı başka bir büyük devlet alacaktı. 20. yüzyılı kaybeden, hatta 21. yüzyılı da ıskalamış gibi görünen İdil-Ural, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya Türklüğü, hem 20. hem de 21. yüzyılı ıskalamayacaktı. Eğer, Sovyetler Birliği döneminde yetişen yeni kuşaklar, Gaspıralı'yı, Vahidov'u, Sultangaliyev'i, Riskulov'u, Nerimanov'u okumuş ve öğrenmiş olsalardı, onların birlik felsefesini benimseyeceklerdi ve 1991'de "bağımsız" hâle gelen Türk cumhuriyetleri, Sovyet bakiyesi yöneticilerin elinde farklı ve ayrı olma bilinci içinde yaşamayacak, 1990'ların başında ele geçen tarihi fırsat çok daha iyi bir şekilde değerlendirilebilecekti.

- 1 Çalışma, 28-29 Nisan 2005 tarihlerinde Lefke'de düzenlenen "VI. Lefke Edebiyat Buluşması Türk-Rus Kültür İlişkileri ve Sultan Galiyev" konulu sempozyumda, "Sovyetler Birliği'nde Galiyevcilik ve Sonrası" adıyla bildiri olarak sunulmuş olup, gözden geçirilip kısaltılarak makaleye dönüştürülmüştür.
- 2 Çarlık Rusya'sının, özellikle de N. İ. İliminskiy tarafından biçimlendirilen Türk halklarını Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının ana ilkeleri şu şekilde sıralanabilir: "a) Türkistan Türkleri arasında iletişimi sağlayan alfabeyi değiştirmek, yani, sömürge halklara Rus alfabesini benimsetmek. Bu sayede, bölge halklarının birliğini sağlayan İslam faktörünü de etkisiz hale getirmek, b) *Rus olmayan halkları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak* için açılan okullarda, Rusçanın yanı sıra, bölgesel lehçe ve şiveleri kullanmak. Rus kolonilerinin çocuklarıyla bölge halklarının çocuklarını bir arada okutmak, c) Türkistan Türkleri arasında yüzyıllardır iletişimi sağlayan müşterek yazı dilinin (Çağatay Türkçesi/ Tatar Türkçesi) egemenliğine son vererek, bölgesel ağızları eğitim ve kültür dili olarak kullanılmak. Yani, genel Türk yazı dili içinden, yeni "ulusal" kimliklerin şekillenmesini sağlayabilecek, ayrı ayrı "ulusal yazı dilleri"nin ortaya çıkmasını sağlamak. Bunun için de Türk toplulukları arasında misyonerlerle yakın ilişkiler kurmuş olan aydınlarla eğitimcilerle (Ibray Altınşarin, vd.) destek vererek, onların, kendi okullarında, kendi şiveleriyle okutabilecekleri, Rus harfleriyle yazılmış kitaplar hazırlamalarını sağlamak, ç) Sözü geçen bölgelerdeki Tatar Türkleriyle Osmanlı Türklerinin nüfuzunu kırmak. "Pan-Türkist" ve "Pan-İslamist" akımların önüne geçerek, bölge halklarını Rus idaresine bağlamak." (Aça 2003: 29)
- 3 "Cedid" hareketinin Kırım, İdil-Ural, Türkistan ve Kafkasya'daki yansımaları için bk. Hayit 1987: 80-90; Kaymak 1993: 65-81; Kırımlı 1996: 37-64; Zenkovsky 2000: 21-33, 232-247; Andican 2003: 24-29; vd.
- 4 "Ekim İhtilali sırasında Bolşevikler "self determinasyon" ilkesini rakiplerine karşı etkili bir silah, Rus dışı milliyetlere karşı çok çekici bir psikolojik araç olarak kullanmışlardır. Lenin ile Stalin'in birlikte imzalayarak, 15 Kasım 1917'de yayınladıkları "Rusya'daki Ulusal Toplulukların Hakları Bildirisi", komünizmi ve komünistleri yeterince tanımayan milletlerin aydın kadroları arasında çok etkili olmuştur. Bu bildiri *Bolşevik İhtilal Hükümeti, milliyetler siyasetini dayandıracığı dört temel noktayı ortaya koymaktaydı. Buna göre, Rusya'daki ulusal topluluklar eşit ve egemendiler. Ayrılmak ve bağımsız devlet kurmak hakları da dâhil, kendi kaderlerini serbestçe tayin edebileceklerdi. Ulusal ve dinsel her türlü ayrıcalıklar ve sınırlamalar kaldırılıyordu. Ayrıca, etnik azınlıkların özgürce gelişmeleri sağlanacaktı. Bildirinin yayımlanmasından*

beş gün sonra hükümet, bu kez doğrudan Müslüman toplumlara hedef alan ve onların dini ve milli hislerini alabildiğine sömüren bir başka bildiri yayımladı. Ateizmden ve enternasyonalizmden hiçbir iz taşımayan bu ikinci bildiride "Çarlık Rusya'sının getirdiği bütün baskıların ve kısıtlamaların kaldırılacağı, bütün Müslüman toplulukların dini ve milli hayatlarını istedikleri gibi tanzim edebilecekleri" vurgulanıyor ve Bolşevik Devrimine destek isteniyordu. Kendisi de bir Gürcü olan Stalin, Ekim Devriminin hemen ardından başlayan iç savaşın kazanılabilmesi ve komünizmin Rusya'da hâkim olabilmesi için, Rus olmayan yerel seçkinlerin gerekliliğini çok iyi kavramıştı. Bu kadroların burjuva kökenli olmaları veya güçlü milli duygulara sahip olmaları önemli değildi." (Andican 2003: 36)

5 "1917'de gerçekleştirilen Bolşevik Devriminden önce de Türk aydınları arasında sosyalist fikirlerin yeşerdiğinden ve bu yönde çeşitli oluşumlara gidildiğinden söz etmek mümkündür. Özellikle de 1905 devriminden sonra Türk toplulukları arasında sol/sosyalist fikirler ve örgütler oluşmuştur. Kazan Türkleri arasında bu fikirlerin savunucuları daha çok "Tatar Öğretmen Okulu" ve "Muhammediye Medresesi" öğrencilerinin oluşturduğu gruplar olmuştur. Muhammediye Medresesi, İsmail Gaspıralı'nın eğitim reformları çerçevesinde kurulmuş bir medrese idi ve bu medrese öğrencileri 1904'te "İslahistler" adıyla bir araya gelmişlerdir. Bu küçük grup, daha sonraları İdil-Ural Muhtariyeti'nin Sadri Maksudi Arsal gibi yöneticilerini, Kazan Türklerinin şair, yazar ve bilim adamlarını (Fuat Tuktarov, Fatih Emirhan, Abdullah Tukay, Gaziz Gubaydillin) ve Ayaz İshaki gibi sosyalist fikirlerin ilk savunucularını içinden çıkarmayı başarmış ve Kazan Türklerinin siyasal yaşamında önemli bir yer edinebilmiştir. Azerbaycan'da ise 1904'te Neriman Nerimanov'un önderliğinde "Himmet" Partisi kurulmuştur. Partinin diğer bir yöneticisi de baskılar neticesiyle İran'a geçerek sosyalist hareketin sesi niteliğindeki "İran-ı Nev" gazetesini çıkaran Mehmet Emin Resulzade olmuştur. Resulzade, İran'dan İstanbul'a, İstanbul'dan da tekrar Azerbaycan'a geçer ve "Müsavet" Partisi'ni kurar. Daha sonraki yıllarda kurulan Millî Azerbaycan Devleti'nin yöneticileri de genellikle sol nitelikli bir parti olan "Müsavet"ın üyeleri olmuştur. Türkistan'da ise sosyalist özelliğe sahip hareketler, Ekim Devriminden sonra ortaya çıkmaya başlamıştır." (Coşkunarslan 1999a: 52-55)

6 Milliyetçi komünizmin en önemli ismi Sultangaliyev, Rus şovenistlerin komünist ideoloji maskesi arkasına sığınarak Çarlık Rusya'sı politikalarını devam ettirmekte oldukları ve SSCB adı altında yeniden kurulan Rusya'nın bu nedenle uzun ömürlü olamayacağı gerçeğini, "Asya ve Avrupa Halklarının Sosyo-Politik, Ekonomik ve Kültürel Gelişmelerinin Esaslarına İlişkin Bazı Görüşlerimiz"de adeta haykırmıştır: "Rusya'nın Japonya karşısında aldığı ve 1905 devrimine neden olan yenilgi, bu ülkenin sömürgelerinin ve ezilen halklarının ulusal bilinçlerinin uyanmasına imkân sağlamıştı. Rusya'nın Dünya Savaşı sırasında batı ve Kafkas cephelerinde uğramış olduğu yenilgiler, 1917 Devrimine neden oldu ve bu halkların kurtuluş süreçlerini hızlandırdı. Polonya, Finlandiya ve küçük Baltık devletlerinin Rusya'dan kopmaları, egemenlik haklarının genişletilmesi için sürekli olarak mücadele veren Tataristan, Başkurdistan, Kırgızistan, Orta Asya, Güney Kafkasya, Ukrayna ve Beyaz Rusya ile diğer cumhuriyetlerin, bunlarla birlikte tam 10 adet özerk ulusal cumhuriyetin kurulması bu görüşün en somut kanıtlarıdır.

Pan-Rusistler ve Pan-Rusistler'in yandaşları, 'demokrat' veya 'komünist' hangi maskenin arkasına saklanırsa saklansınlar, bu hareketi istedikleri kadar yok etmeye ve bölgeleri sıradan Rus eyaletleri durumuna sokmaya ve zayıflatmaya çalışsalar da, şimdilere kadar bu arzularını gerçekleştirilememişlerdir.

Pan-Rusistler, SSCB'nin kurulması ile fiilen tek ve bölünmez Rusya'ya yeniden inha etmek, diğer halkların üzerinde Büyük Rusya egemenliğini yeniden temin etmek istediler. Aradan bir yıl bile geçmemiştir ki, tüm halklar, Moskova'nın Pan-Rusist merkeziyetçi eğilimleri karşısında itiraz seslerini yükselttiler. (Sovyetler Birliği Merkez İdare Kurulu'nun son genel kurulunda Milletler Sovyeti toplantısında olduğu gibi.)

(...) Son Rusya devrimi deneyiminden hareketle bu sonuca varıyoruz ki, Rusya'da iktidara hangi sınıf gelirse gelsin, bu ülkenin eski 'ihtişam' ve 'gücü'nü hiç kimse yeniden geriye getiremez. Rusya, çok uluslu bir devlet ve Rus devleti olarak kaçınılmaz olarak parçalanmaya ve bölünmeye doğru gitmektedir. Sonuçta iki şeyden birisi olacaktır. YA RUSYA KENDİ ULUSAL PARÇALARINA AYRILARAK BİRKAÇ YENİ VE ULUSAL DEVLET OLUŞACAK YA DA RUSYA'DAKİ RUS HÂKİMİYETİNİN YERİNE ULUSLARIN ORTAK HÂKİMİYETİ

GELECEKTİR. DİĞER BİR DEYİŞLE, RUS HALKININ TÜM DİĞER HALKLAR ÜZERİNDEKİ DİKTATORYASININ YERİNE, BU HALKLARIN RUS HALKI ÜZERİNDE DİKTATORYASI GEREKLEŞECEKTİR! Bu ikilem, koşulların oluşturduğu tarihsel bir zarurettir. İhtimaldir ki, birinci şık gerçekleşecektir. İkincisinin gerçekleşmesi halinde ise bu durum birinciye geçiş için yalnızca bir basamak teşkil edecektir. Bugün SSCB adı altında yeniden kurulmuş olan eski Rusya, uzun ömürlü değildir. Geçici ve muvakkat bir şeydir. Bu durum, ölmekte olan birinin son nefesi, son çırpınışlarıdır.” (Kakıncı 2003: 256-257)

- 7 Moskova'nın “karşı devrimci” olarak suçladığı milliyetçi komünistlerin kurduğu örgütler arasında özellikle Türkistan'daki “Milli İttihad” (İttihat ve Terakki Teşkilatı, daha sonra Milli İttihad'a dönüştürülmüştür) ve “Milli İstiklal” adlı örgütler dikkati çekmektedir. Bu örgütlerin kurulmasını sağlayan isimlerin başında Feyzullah Hoca ve Akmal İkrarov gelmektedir. Benningsen ve Wimbush, 1920 baharından Sultangaliyev, Zeki Velidov, Ahmet Baytursun, Ali Bükeyhanov, Turar Riskulov, Veli İbrahimov, Nizameddin Hocayev ve Fayzullah Hocayev'in bir araya gelerek kurdukları “İttihat ve Terakki” adında gizli bir örgütten bahsetmektedirler (Benningsen-Wimbush 1995: 110-111). KGB arşivlerinde yer alan ve meşhur Türkolog Gaziz Gubaydillin hakkında düzenlenen ve işkenceler sonucunda Gubaydillin'e imzalatılan iddianamede geçen “Karşı Devrimci Pantürkist Teşkilat merkezinin üyesi olmak” ibaresi, doğrudan Benningsen ve Wimbush'un sözünü ettiği “İttihat ve Terakki”yi akla getirmektedir. Münevver Kari ile yoldaşlarının arasına sızan ve olup bitenleri Ruslara rapor eden satkın Madhiddin Muhammedov Salihoviç'in rapor ettiği bilgiler arasında “İttihat ve Terakki”nin kuruluşu ve çalışmaları hakkında bilgiler de yer almaktadır: “Ben Ekim Devrimi arifesinde teşkil olunan “İttihadi Terakki” (Terakkiperver örgütü) hakkında aklımda kalanları önce yazıp vermiştim. Cemiyet tüzüğünü Osmanbeğ ile Haydar Efendiler hazırlamışlardı. Ben bu tüzüğü (Türkiye Türkçesi'nden) Özbek diline aktardım. 1917 yılı Ağustos ayının sonlarında olsa gerek, benim evimde Terakkiperverlerin, Osmanbeğ başkanlığında geçen toplantısında bu tüzük kabul edildi. (...) Cemiyet Ekim Devriminden sonra da faaliyetlerini devam ettirdi. (...) Ben 1919 yılında yani Ocak Olayları sırasında, bu cemiyetin rehberliğinde bulundum. Cemiyet geçmişten beri Şura (Sovyet)'ya karşı faaliyet göstermiş değil, tersine kendi isteklerini hayata geçirmek için Şura hükümetini en uygun hükümet olarak görüyordu. Cemiyetin istekleri şunlardan ibaret idi: 1. Gençleri üyeliğe celbetmek, 2. Ruhaneler ile mücadele etmek, 3. Beyazları tespit ederek onları imlan olduğunda hükümete teslim etmek, 4. Okul işlerini düzenlemek, 5. Türk savaş esirlerine yardım etmek ve onları okullara işe yerleştirmek...” (Coşkunarslan 1999b: 125). Devrim öncesinde kurulduğu anlaşılan “İttihat ve Terakki” örgütüyle Türkistanlı aydınların İstanbul'daki İttihat ve Terakki Teşkilatı ile olan ilişkileri hakkında bilgi veren A. Ahat Andican sonuç olarak şunları söylemektedir: “Özet olarak söylemek gerekirse, Türkistan'da İttihat ve Terakki teşkilatlanması, bu harekete mensup harp esiri Osmanlı subayları tarafından başlatılmıştır. 1917 Ekim İhtilali öncesinde bu subaylar İttihat ve Terakkiperver Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde örgütlenmişlerdir. Azerbaycan'a Türk Ordusunun girişinden sonra, cemiyetin adı İttihat ve Terakki olarak değiştirilmiştir. Osmanlı imparatorluğunun yenilmesinin ardından İttihat ve Terakki kadrolarının dağıldığı dönemde ise, teşkilatın adı Milli İttihad olmuştur. Cemiyetin, özellikle 1917-21 yılları arasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Münevver Kari anılarında “Cemiyetin üyeleri çok değişti. Fakat etkili ve güçleri çok büyüktü” demektedir. Enver ve Cemal Paşaların Türkistan ve Afganistan faaliyetleri sırasında cemiyet kadroları yeniden aktif hale gelmiş de, bu iki siyasi figürün tarih sahnesinden çekilmeleri İttihatçı subayların dağılmalarına, siyasi alanda ise İttihat ve Terakki ruhunun yok olmasına yol açmıştır. Bütün bunlara rağmen, Türkistanlı kadroların İttihatçılarla yaptıkları yol arkadaşlığı bitmeyecektir. Dış Dünyadaki mücadele yıllarında, başta Nuri Paşa olmak üzere Halil Paşa ve Mahmut Şevket Esendal gibi eski ittihatchılarla diyalog sürdürülecektir (Andican 2003: 120-121).
- 8 Sovyetler Birliği, özellikle de Stalin döneminde Moskova'nın Türk topluluklarına karşı izlediği politikalar, Çarlık Rusya'sı politikalarının, “Hristiyanlaştırma” dışında tutularak, daha sistemli ve acımasız bir şekilde devam ettirilmesinden ibaret olmuştur. Sovyetlerin izlediği politikalar, Türk topluluklarının kültürel ve siyasal anlamda bütünüyle parçalanmasını getirmiş, böylece Çarlık Rusya'sının şovenist politikaları, “Sovyetleştirme” adı altında başarıyla tamamlanmıştır. Nitekim Mekemtas Mirzahme-

tov, Bolşevik Devrimi sırasında umutlanarak harekete geçen Türk topluluklarını Çarlık yönetiminden daha beter bir şekilde ezen Stalin dönemi politikalarını şu şekilde sıralamaktadır: 1. Ruslaştırma, 2. Arap harflerinin kullanımına son vererek Rus harflerini kullanıma sokma, 3. Rus kökenli kitleleri Türk kökenli halkların yaşadığı bölgelere göç ettirme, 4. Kırım'ı, Kırım Tatarlarından arındırma, 5. Kafkasları Müslümanlardan arındırma, 6. Orta Asya ve Kazakistan'ı ham madde merkezi haline getirme, 7. Rus kökenli çocuklarla sömürge halkların çocuklarının bir arada okudukları okulların sayısını arttırma, 8. Rus dilini resmi dile çevrilmese de halk dili haline getirme, 9. Küçük toplulukları asimile ederek ortadan kaldırma, 10. Bütün halkları bir halka, yani Ruslaşmış Sovyet halkına dönüştürme, vd. (Mırzahmetov 1993: 107-108).

- 9 “...bizim-diyalektik, daha doğrusu enerjetik materyalizm mektebine mensubiyetimiz, bu mektebin Batı Avrupalı temsilcilerini (marksist veya komünist denilenleri) körü körüne taklit etmemiz ve onların bu mektebin ürünü bildikleri veya öyle takdim ettikleri her şeyi körü körüne kopya etmemiz anlamına gelmez. Bunu aşağıdaki nedenlerden dolayı yapmıyoruz: Bizce, materyalist felsefe, Batı Avrupa biliminin müstesna malı değildir. Zira, belli bir düşünce sistemi olarak bu tür felsefe, bu veya diğer şekilde (Fars, Arap, Çin, Türk, Moğol vd. gibi) birçok başka halklarda, üstelik çağdaş Batı Avrupa kültürünün ortaya çıkışından çok önceki tarihlerde görülmüştür. Bizim birçoğumuz, daha sonra Rusya Devrimi öncesinde, enerjetik materyalist dünya görüşüne sahip olmuştuk. Bu görüş, bizim aramıza yapay bir biçimde ve dışardan enjekte edilmiş olmayıp Rus milliyetçiliğinin ve Rus devletçiliğinin üzerimizdeki zalimane ekonomik, politik ve kültürel baskılarının bizi ezmede olan ağır koşullarının doğal sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Bizim, tarihsel materyalizm taraftarlarına bağlılığımız, onların beyan ettikleri, keza diyalektik materyalizmin Rus ve Avrupa tekelcileri tarafından takdim edilen her türlü fikri nesneyi “kutsal” bir şeymiş gibi tartışmasız olarak kabul etmemizi de kesinlikle gerektirmez.

(...) Tutum ve hareketlerinden de vazgeçelim, görüşlerinde ve vardıkları sonuçlarda da gerçek devrimcilik görülmebilir. Bu nedenden dolayı, biz, onlar karşısında herhangi bir yükümlülük almamakla birlikte, tüm beklentilerin aksine olarak, diyalektik materyalizm üzerindeki tekelcilik haklarını tartışmaya davet ediyoruz. Örneğin, birincisi sömürgeler meselesi, ikincisi de komünizmin, diğer bir deyişle sınıfsız ve kimsenin kimseyi istismar etmediği bir toplumun gerçekleştirilmesi yöntemleri... Bu iki konuda Rus komünistleri ve onları takip eden Batı Avrupalı komünistler, aleni yanlışlar yapmaktalar... Bunun neticesinde de-insanlığın anarşi ve kargaşa baskısından kurtuluşu değil-talan, yoksulluk ve ölüm olacaktır. Onlar, Avrupa Kapitalizmini ve soyguncu Avrupa Emperyalizmini eleştirdikleri ve yerdiklerinde, her zaman ve her konuda olmamakla birlikte kendileriyle mutabıkız. Keza çağdaş Avrupa kapitalist kültürünün gericiliğini gündeme getirdiklerinde de mutabıkız. Ne var ki, tüm bu düşüncelerden çıkardıkları sonuçlar ve sundukları reçeteler konusunda kesinlikle mutabık değiliz.

Bizce onların sundukları reçete-ki, Avrupa toplumunun bir sınıfın (burjuvazinin) dünya üzerindeki diktatoryası yerine, onun karşısı olan diğer sınıfın (proletaryanın) diktatoryasını öngörmektedir-insanlığın ezilen kısmının ezilen kısmının sosyal hayatına hiçbir önemli değişiklik getirmeyecektir. Herhalukarda nesnel bir değişiklik olacaksa da, bu değişiklik iyileşme yolunda değil, kötüleşme yolunda olacaktır. Bu sadece daha az gücü olan ve daha aşağı düzeyde organize bir diktatörün yerine, aynı kapitalist Avrupa'nın (ki, Amerika'yı da buraya dahil etmek gerekir) Avrupa çapında bütünleştirilmiş olan tüm güçlerinin dünyanın geriye kalan kısmı üzerinde ortak diktatoryasının getirilmesi demektir.

Biz, bunun karşısında farklı bir tez ortaya koyuyoruz. Şöyle ki, insanlığın yeniden yapılandırılmasının maddi zemini, yalnızca sömürge ve yarı-sömürgelerin metropoller üzerindeki diktatoryası aracılığı ile oluşturulabilir. Zira yalnızca bu yol, yerkürenin Batı emperyalizmi tarafından zincirlere vurulmuş olan üretici güçlerinin kurtuluşu ve atılım yapması için gerçek bir teminat sağlayabilir.” (Kakinç 2003: 239-241).

- 10 Sultangaliyev'in devrime getirdiği özgün yaklaşımı ve “şark meselesi”yle ilgili görüşleri için bk. Galiyev 1999: 264-272; Galiyev 1998: 1-5.
- 11 1923 ve 1928 tarihli tutuklanmaları, kendisine yönelik suçlamalar ve maruz kaldığı işkenceler, on yıl kadar süren ağır çalışma cezası ve 28 Ocak 1940'ta Lefort Hapishanesi'nde vurularak öldürülüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muhammedi 1993; Kaymak 1993; Kakinç 2003; Kakinç 2004, vd.
- 12 “Müslüman millî komünistleri Stalin'in dört adet milliyet ölçütünü –toprak, dil, psikolojik bünye ve ekono-

- mi- kabul etmediklerinden dolayı, Sovyetler'in Müslüman sınır boylarındaki farklı etnik bölgelerde küçük, modern milletler yaratma planlarını ilkesel olarak reddettiler. 1924'te Orta Asya'nın beş millî cumhuriyete bölünmesine karşı çıktılar: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Başkırya ve Türki (ama Hristiyan) Çuvaş Cumhuriyeti gibi Orta Volga topraklarının; Kuzey Kafkasya; Azerbaycan; ve Dağıstan'ın da eklenmesiyle birleşik bir Türkistan içinde birleştirilmesi üzerinde ısrar ettiler. Bu Turan Cumhuriyeti olacaktır. Bu toplu biçimdeki (configuration) nüfus, yüzde yetmiş beş Türki ve yaklaşık yüzde seksen Müslüman kökenli olacaktır. RSFSR karşısında bağımsız ve egemen olacaktır. Cumhuriyetin önderliği tek-yapılı ve yüksek derecede merkezileşmiş bir partiye (önerilen adlar "Doğu İşçileri ve Köylüleri Sosyalist Partisi" ve "Doğulu Sosyalistler Partisi") emanet edilecekti." (Benningsen-Wimbush 1995: 89).
- 13 "Devrim sonrasında gerek İdil-Ural, gerek Türkistan ve Azerbaycan'da yerli yöneticiler ile Moskova arasındaki kavranın temelinde yatan olgu, milliyet sorunu idi. Sultangaliyev'in yaptığı tanımla Doğu toplumları için işçi sınıfından söz edilemezdi. Bütün doğu proleter kabul edilmeliydi. Ancak Moskova bütün Doğuyu sürülmesi gereken koyunlar olarak görüyor ve bu koyunları sürececek çobanları da Moskova'dan "büyük" Rus halkının "komünistlerinden" seçip gönderiyordu. Moskova komünistleşse de, Türklere Çarlık devrinin gözlüğü ile bakmaya devam ediyordu. Bu duruma karşı çıkanların başında Sultangaliyev'le birlikte Kazak Türklerinden Turar Riskulov geliyordu." (Coşkunarslan 2004: 140).
- 14 "1923'ten sonra, gizli grupları aracılığıyla Müslüman Millî komünistleri yerli kitlelerin Rus-karşıtı bilinçliliklerini arttırmaya çalıştılar. Ruslaştırmaya ya da hızla Rus kültürü çerçevesine alan "sovyetleştirme"ye karşı gerçek muhalefetleri dil, edebiyat, kültürel işler ve tarih yorumu dâhil, hayatın neredeyse her alanında vardı. 1923'den sonra Sovyet Türki dünyasının dilsel bölünmesine karşı muhalefetleri özellikle şiddetliydi. Önceleri Kazan Tatarcasını Sovyet Birliği'nin tüm Türki topluluklarının lingua franca'sı (gerçekte, 1920'lerin başlarındaki yıllarda Kazan Tatarcası bu işlevi gayriresmi olarak görüyordu) olarak ilan eden Müslüman millî komünistleri 1926'da üç bölgeyi dil stratejisine döndüler. Bu planda Kazan Tatarcası Sovyetler Birliği'nin Avrupa kısmının dili olacaktır; Azeri Türkçesi Kafkasların dili olacaktır; ve Çağatayca da tüm Orta Asya'da hizmet görecekti. Aynı zamanda Latin ve daha sonra da Kiril alfabelerinin devreye sokulmasına karşı çıktılar ve bunun yerine Arap alfabesinin evrensel kullanımının lehinde görüşler öne sürdüler. Tüm savaşları kaybettiler. 1928'den sonra, Sovyet yetkilileri önce Latin alfabesini ve 1939'da da Kiril alfabesini devreye soktular. Hiçbir yerde Arap alfabesi korunmadı. Dahası, Sovyet İslam toprakları otuz altı ayrı millete bölünmüş ve hepsi için de bir edebi dil oluşturulmuş, kimi zaman da icat edilmişti" (Benningsen-Wimbush 1995: 112-113).
- 15 1918'de Hokand'da başlayan ve 1930'ların başına kadar gücünü ve etkisini kaybederek devam eden "Basmacılık Hareketi" ve "Basmacılar" hakkında bk. Hayit 1987: Hayit 1995: 275-305; 145-158; Hayit 1997; Andican 2003: 149-157.
- 16 "Türkistan'ın Kazakistan bölgesinde başlayan ilk siyasi hareket olma özelliğini taşıyan Alaş-Orda hareketi, 1917'ye kadar faaliyetlerini yeraltında sürdürmüş, ancak Bolşevik Devriminden sonra faaliyetleri açık bir şekilde yürütmeye başlamıştır. 1917 yılı aralık ayında düzenlenen üçüncü Kazak Kurultayında Kazak Otonomisi'nin ilanına karar verilerek 15 üyeli bir Alaş Orda Hükümeti kurulmuştur. Alihan Bükeyhanoğlu'nun hükümet başkanı seçildiği bu dönemde Muhammed Tımsıbayoğlu da hükümetin içişleri bakanı olmuştur. Alaş Orda Hükümeti, Sibiryayı elinde tutan Amiral Kolçak ile irtibata geçmiş; fakat, Kolçak Hükümetin tasfiyesini istemiştir. 1919 yılı başlarında Kızıl Ordu, Amiral Kolçak'ın önderliğini yaptığı Beyaz Kuşvetleri yenerek Orenburg'u ele geçirdince Alaş Orda yönetimi, Başkurdistan Hükümeti ile birlikte hareket ederek Sovyet yönetimiyle uzlaşmak zorunda kalmıştır. Ahmet Baytursun, Alaş Orda Hükümeti adına Moskova'ya giderek Sovyet Hükümetiyle bir anlaşma imzalamıştır. Sovyet Askeri İhtilal Konseyi, Kasım 1919'da Alaş Orda yönetimi için genel af çıkarmış, ardından da Alaş Orda yönetimi Beyaz kuvvetlerle bütün bağlantılarını kestiğini ilan ederek askeri birliklerini Kızıl Ordu saflarına dahil etmiştir. Çok geçmeden 4 Ekim 1920'de Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilmiş, böylece Kazakistan'da Sovyet hakimiyeti resmen tesis edilmiştir. Andican, Alaş Orda'nın bütün engellemelere rağmen Alaş Orda hareketinin millî bir yönetim uygulama konusunda kararlı davranışına, Kazakistan için yararlı çalışmalar yaptığına dikkat çekmektedir: "Beş yıl kadar sonra, Turar Riskulov,

- İç savaş yıllarını değerlendirirken "Alaş Orda kurulduktan sonraki ilk yıllarında ilerici ve ihtilalci bir karaktere sahipti" şeklinde bir değerlendirme yapacaktır. Sovyetler Birliği döneminde çıkarılan Kazak Sovyet Ansiklopedisi ise "Alaş Partisi'nin programı Panislamizm ve Pantürkizm ideolojisini savunmaktaydı. Kazakistan'ın Burjuva otonomisini talep etti. Kazakların iç işlerine karışılmasını diyerek merkezi yönetimi tanımadı. Vilayetlere kendi şubelerini açtı ve kendi gazetelerini çıkardı" şeklinde tenkit ederken, bir anlamda da, Otonomi Hükümeti'nin ülkesi için yaptığı başarılı çalışmaları kabul etmiş olmaktadır." (Andican 2003: 56). "Alaş-Orda Hareketi" ve "Alaş-Orda Otonomisi" hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doscanov 1992: 179-182; Andican 2003: 53-56.
- 17 Sultangaliyev, Türkistan'dan uzaklaştırılması üzerine Riskulov'u "Riskulov Haklıydı" başlıklı bir konuşmasıyla savunur. Özellikle de Riskulov'a yönelik "pantürkizm" suçlaması üzerine yoğunlaşır, konu ile ilgili kendi görüşlerini de aktarır (Galiyev'in Turancılığa bakışı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Benningesen-Wimbush 1995: 88-90; Kakinç 2003: 177-189): "Yoldaş Riskulov ve grubunun Türkistan'dan uzaklaştırılmasını da yanlış buluyordum. Bence, onun da yanlışları vardı, "zaafı" vardı, fakat bunları başka şekilde ıslah etmek mümkündü. Türkistan probleminin çözümü konusunda genelde doğru bir yaklaşım içindeydi: orasını bizim doğuya "yürüyüşümüzün" başlangıç alanı olarak görüyordu. Türkistan'a en basit devlet unsurlarının (Türkistan Komünist Partisi, Yerli Türkistan Kızıl Ordusu, bağımsız devlet bütçesi vs.) verilmemesi durumunda ise bu görevin yerine getirilmesi olanaksızdı. Elbette, bana itiraz ederek söyleyebilirler ki, bu "pantürkizm"e ve öteki komşu Türk bölgelerinin de (Kırgızistan, Kaşgar, Hiyva, Buhara, Afganistan ve İran'ın Türk kısımları) katılımı yoluyla Turan kurulmasına getirip çıkarabilir. Ama, burada uluslararası sosyal devrim açısından tehlikeli olabilecek ne vardı?.. Bu, Rus milliyetçiliği için tehlikelidir, Batı Avrupa kapitalizmi için tehlikelidir. Devrim içinse tehlike değildir, çünkü bu yöntem, sömürgeleştirilmiş Doğuya (en azından İngiliz emperyalizminin sağlam şekilde yerleşmiş olduğu kısımlarda) hayat şekli aşılamanın radikal araçlarından biriydi..." (Kakinç 2004: 58)
- 18 Nerimanov'un ani ölümü bazı şüpheleri gündeme getirmiş, Bakü'de yayımlanan "Hümmet" gazetesi, Nerimanov'un aniden ölmediğini, uzun zaman içerisinde yemeklerine azar azar konulan, fakat fark edilemeyen bir zehirle öldürüldüğü ve bu işin Ermeniler tarafından yapıldığı iddialarını sayfalarına taşımıştır. Nerimanov'un ani ölümü ile ilgili yorum ve tartışmalar için bk. Adıgüzel 2004b: 115-125.
- 19 1916'da Türkistan'da başlayan Millî İsyân için bk. Hayit 1995: 206-212.
- 20 Feyzullah Hoca'nın yargılanması amacıyla kurulan mahkemede Başsavcı Vşenskiy, Feyzullah Hoca için şu suçlamalarda bulunmuştur: "Feyzullah Hocayev, 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti Başkanı olduğu zamandan başlayarak Sovyet hâkimiyeti aleyhinde mücadele yaptı. O, "Millî İttihad" adlı millî teşkilatın başkanı idi. O, Genç Buharalılar hareketine başkanlık etmekle beraber, Türkistan'da büyük bir devlet kurulması ve onun Rusya'dan ayrılması için hareket etti. Millî kadrolar hazırlamak için Almanya'ya talebeler gönderdi. Feyzullah Hoca, 1924-1925 yıllarında Türkistan'ın millî hudutlara ayrılmasının aleyhinde çalıştı. O, aynı zamanda köy ahâlisinin kollektifleştirilmesi, beş yıllık planların gerçekleştirilmesi için ve Özbekistan Pamuk Monokültürüne karşı çalıştı. Basmacılık hareketinin lideri olan Enver Paşa ile üç defa görüşmüştür." (Hayit 1978: 271-272'den Coşkunarslan 1999a: 74)
- 21 BAYTURSUN, Ahmet Çarlık yönetimi sırasında da Çar'dan Kazaklar adına bazı taleplerde bulunmuştur. Talepleri, aynı zamanda Alaş-Orda örgütünün istekleridir. Nitekim Alaş-Ordacıların Temmuz 1917'de düzenledikleri kurultaylarda da bu talepler dillendirilmiştir. Baytursun'un bu talepleri, onun, 1907'de hapse atılmasına neden olmuştur. Talepleri şunlardır: 1. Dini baskılara son verilmesi, 2. Okullarda Kazakça eğitim verilmesi, 3. Kazakça gazete çıkarmak, 4. Muhacir akınının durdurulması, bu toprakların Kazaklara ait olduğunun ilan edilmesi, 5. Kazakları kendi topraklarından göçe zorlamak, 6. "Bozkır Kanunları"nın değiştirilmesi, 7. Köy ve kasabalarda resmi işleri Kazakça yürütmek, yazışmaların Kazakça yapılmasını kabul etmek, 8. Mahkeme işlerini Kazakça yürütmek, 9. Rus idareci ve jandarma sayısını azaltmak, 10. Genel gubernatörün emriyle yapılan göçlerin durdurulması, 11. Duma Meclisinde Kazak temsilcilerin de bulunmasını temin etmek (Kasenov-Törehan 1994).
- 22 Ahmet Baytursun'un hayatı, düşünce yapısı, bilimsel ve siyasi çalışmaları (Alaş-Orda), tutuklanma-

- rı, sorgulanmaları, hapse atılmaları, sürgüne gönderilmeleri ve kurşuna dizilerek öldürülmesi hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler için bk. Doscanov 1992: 152-218.
- 23 Mağcan'ın tutuklanması, hapse atılışı, sorgulanışı, öldürülüşü ve hapisteyken yazdığı mektupları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Doscanov 1992: 238-281.
- 24 Hocayev, bu tercümesi basılmadan önce tutuklanmıştır. Hocayev'in tercümesinin akıbeti hakkında Mustafa Toker şu bilgileri vermektedir: "*Hiç şüphe yok ki, Halid Seid'in en önemli eseri, Divanü Lüğati't Türk'ün tercümesidir. Ancak, bu eser basılmadan önce tutuklandığı için, eserin akıbeti hakkında kesin bilgi mevcut değildir. Esker Guliyev bu hususta, iki ayrı bildiren söz etmektedir. Sovetskaya Türkologiya'dan aktardığı bilgiye göre, eserin tam tercümesi (!) 1939'da bitirilir ve aynı yıl S. Malov ile A. Kononov tarafından baskıya verilir. Ancak 1960'larda eser, E. Demircizade, E. Cafer, C. Efendiyev ve başka ilim adamlarının da bulunduğu bir heyet tarafından yeniden düzenlenir. İzvestiya AzFANA (Azerbaydıcanskogo Filiala Akademi Nauk)dan aktardığı bilgiye göre ise, eserin tam tercümesi 1937'de Halid Seid tarafından bitirilmiştir. Halid Seid'in eserin tercümesiyle ilgili bilgiler verdiği bir makalesi de AzFANA'nın "Eserler"inde yayımlanmıştır.*" (Toker 1999: 83-84)
- 25 Eseri tanıtmak amacıyla kaleme alınan bir yazı için bk. Toker 1999.
- 26 Gubaydillin'in kendi çalışmalarını eleştirmek amacıyla yazdığı "öz eleştiri" mahiyetindeki bir mektubu için bk. Devletşin 1981: 407-409.

Kaynaklar

- ABDULLİN, H.-B. Derimbetov-Z. Cumabayeva, (hzl.) (1989), **Mağcan Cumabayev** Şığarmaları, Almatı: Cazuvşu Baspası.
- AÇA, Mehmet, (2003), "Orta Asya'da Uluslaşma Süreci ve Türkiyat Araştırmalarında Rus İlminskiy ve Ardıllarının Rolü", **Orta Asya'nın Sosyo-Kültürel Sorunları: Kimlik, İslam, Milliyet ve Etnisite**, (hzl. Ertan Efeğil-Pınar Akçalı), İstanbul: Gündoğan Yayınları: 23-68.
- ADIGÜZEL, Hüseyin (2004a), **Atatürk Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız**, İstanbul: İleri Yayınları.
- ADIGÜZEL, Hüseyin (2004b), **Millî Komünizmin Öncüleri Nerimanov**, İstanbul: İleri Yayınları.
- ANDİCAN, A. Ahat, (2003), **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul: Emre Yayınları.
- BENNINGSEN, A. Alexandre- Chantal Quelquejay (1981), **Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları**, (çev. N. Uzel), İstanbul: Hür Yayıncılık.
- BENNINGSEN, A. Alexandre-S. Enders Wimbush (1995), **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm**, (çev. Bülent Tanatar), İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- BÜNYADOV, Ziya (1993), **Gırmızı Terror**, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1996), "Aziz Gubaydillin", **Toplumsal Tarih**, 27, Mart 1996: 47-53.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1999a), "SSCB'de Milliyetçi-Sosyalist Önderler", **Ulusal Sola Teorik Katkı**, (hzl. Hakan Reyhan-vd.), Ankara: Ulusal Dergisi Kitaplığı: 52-86.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (1999b), "Türkistan Bağımsızlık Tarihinde Münevver Kari ve İttihat Terakki", **Dr. Baymirza Hayit Armağanı**, (hzl. Rasim Ekşi-Erol Cihangir), İstanbul: Turan Kültür Vakfı-Hoca Ahmet Yesevi Vakfı: 119-135.
- COŞKUNARSLAN, Hakan (2004), "Turar Riskulov", İleri, 22, Temmuz-Ağustos-Eylül 2004: 139-148.
- DEVLETŞİN, Timurbek (1981), **Sovyet Tataristanı**, (çev. Mehmed Emircan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- DOSCANOV, D. (1992), **Abaktı**, Almatı.
- GALİYEYEV, Sultan (1998), "Görüşlerim", **Bizim Yurdumuz**, 1, Aralık 1998: 1-5.
- GALİYEYEV, Sultan (1999), "Şark Meselesine İlişkin Konuşma", **Ulusal Sola Teorik Katkı**, (hzl. Hakan Reyhan-vd.), Ocak 1999: 264-272.
- HAYİT, Baymirza (1971), **Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri**, Ankara.

- HAYİT, Baymirza (1987), **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HAYİT, Baymirza (1995), **Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- HAYİT, Baymirza (1997), **"Basmacılar" Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KAKINÇ, Halit (2003), **Sultangaliyev ve Millî Komünizm**, İstanbul: Bulut Yayınları.
- KAKINÇ, Halit (2004), **Destansı Kuramcı Sultangaliyev (Yorumlu Külliyyat)**, İstanbul: Bulut Yayınları.
- KAYMAK, Erol (1993), **Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalî**, İstanbul: İrfan Yayınevi.
- KERİMOV, Naim (1994), **İstiklal Fidayıları Usman Nasirniñ Soñgi Künleri**, Taşkent: Şark Neşriyat-Matbaa Kontseriniñ Baş Tahririyatı.
- KIRIMLI, Hakan (1996), **Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OTAR, İsmail (1999), **Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade**, İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.
- TOKER, Mustafa (1999), "Türkistan'ın Latin Alfabesine Geçmesinde Büyük Rol Oynayan Halid Seid Hocayev ve Yeni Elifba Yollarında Eski Hatıra ve Duygularım Adlı Eseri", **1926 Bakû** Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 79-89.
- ZENKOVSKY, Serge A. (2000), **Rusya'da Türkcülük ve İslam**, (çev. Ali Nehat Ongun-İffet Aslan), Ankara: Günce Yayıncılık.